

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:
Jasmijn Janssen

Redactie:
Kris van der Aar
Alicia Anthonise
Chris Bekkink
Xia van Beuningen
Jetze Boon
Amy van den Broek
Kees Buijs
Doortje van den Bulk
Bart van Duijvenbode
Rens Gilissen
Jasmijn Janssen
Annelore Lam
Louis van den Langenberg
Floris Meens
Tess Obbink
Imke Odinot
Anne Peters
Anne Petterson
Maud Ramakers
Joost Rosendaal
Joost Snaterse
Louise Stevens
Bram Takken
Pepijn Trienekens
Iris van Vlimmeren
Jessica Vogels
Emma Zijp

Eindredactie:
Alicia Anthonise
Amy van den Broek
Annelore Lam
Anne Peters

Druk:
Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:
Boven: *Gerard van Honthorst, Heilige Sebastiaan, circa 1623, Bron: National Gallery London, inv. nr. 4503. National Gallery London.*

Onder: *Het IJ in Amsterdam, omtrent het Oost-Indisch Huis. Pieter Schenk (1660-1713), ca. 1710. Bron: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.*

Jaargang 42 (2023), afl.1
ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waaronder minimaal één themanummer en waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer-schoon.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
telefoon: 024 3615641.
e-mail: etvt@student.ru.nl
<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), J.E.M. Janssen (hoofdredacteur), BA. L. Stevens (secretaris), A.M. Anthonise (penningmeester), BA.

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2023: € 20,00 voor studenten; € 25,00 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 januari. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. *Ex Tempore*, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© *Ex Tempore*, Nijmegen 2023

Inhoud

Redactioneel	4
Paul Reef Mensenrechten buitenspel?	6
Publiek protest rond het WK voetbal en de verschuivende relatie tussen sport en het politieke	
Marte Sophie Meessen Vloeistof in vroegmoderne visuele cultuur	26
Bewegend bloed in Honthorsts heilige Sebastiaan	
Sven Betjes Zo oud als de weg naar Gades	44
Wegenbouw in het Romeinse westen en de mythe van Hercules	
Mustapha Esadik Racisme in het voetbal 1980-2000	55
Van verborgen leed tot een openbaar debat	
Interview	76
Boeken top vijf	82
Alumnus	86
Uit het archief	90
Recensie	94
Ivoren toren	98
Auteursinformatie	100

Redactioneel

Het academisch jaar zit er alweer bijna op, en hoe kunnen we dit beter afsluiten dan met een nieuwe editie van Ex Tempore vol met interessante artikelen en rubrieken? Deze editie kent geen overkoepelend thema, maar de artikelen van de oudheid tot onze hedendaagse tijd bieden op deze manier hopelijk voor ieder wat wils.

Dit nummer opent met het artikel van promovendus Paul Reef. De politiek historicus schrijft zijn artikel over de geschiedenis van mensenrechten en mensenrechtenprotesten in relatie tot massasportevenementen. Hierna volgt het artikel van kunsthistorica Marte Sophie Meessen, die eveneens promovendus is aan de Radboud Universiteit. De affectieve rol van verbeelde vloeistoffen zijn in relatie tot zwaartekracht in de kunstgeschiedenis nog nauwelijks onderzocht, waardoor zij in haar artikel inzoomt op de vloeibare materialen in zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst. Het derde artikel van dit nummer is geschreven door dr. Sven Betjes, die gespecialiseerd is in de oudheid. In zijn artikel focust hij zich op de Romeinse wegenbouw, waar hij kijkt naar hoe de Romeinen inspeelden op bestaande ideeën over wegen en routes. De route van Rome naar Gades, die al ver voor de Romeinse veroveringen sterk verbonden raakte aan de mythe van Hercules, staat hierin centraal. Dit nummer sluit af met een artikel van Mustapha Esadik, die als hogeschooldocent Journalistiek werkt aan de Universiteit van Utrecht. Voor zijn artikel onderzocht hij het racisme in het Nederlandse voetbal van 1980 tot nu.

Ook de rubrieken mogen natuurlijk niet ontbreken. In deze editie heeft de redactie een interview afgenomen met Ronald Kroeze, die in gesprek gaat over zijn nieuwe functie als directeur voor het Centrum van Parlementaire Geschiedenis en zijn toekomstvisie op dit instituut. Verder vertelt alumnus Marleen Reichgelt over hoe zij haar promotietraject aan het Radboud combineerde met haar affiniteit voor historische archieven. In de rubriek Uit het Archief staan dit keer scheepsverklaringen centraal. Jessica den Oudsten en Ramona Négron beschrijven hoe deze akten nieuwe inzichten geven in de situatie op de slavenshippen. Voor deze editie recenseert masterstudent Tessa Ridder het boek *De voormoeders*, waarin op historisch verantwoorde wijze een meeslepende familiegeschiedenis wordt verteld. Tenslotte vermelden we in de Ivoren Toren de meest recente ontwikkelingen binnen de opleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

Wij willen graag alle auteurs die een bijdrage aan dit nummer hebben geleverd bedanken, en wensen u veel leesplezier toe!

Mensenrechten buitenspel?

Publiek protest rond het WK Voetbal en de verschuiven de relatie tussen sport en het politieke

Paul Reef

Het afgelopen wereldkampioenschap voetbal voor mannen (WK) leek politieker en controversiëler dan ooit. Al jaren is vooral in Westerse landen het toernooi in Qatar omstreden vanwege de werk-omstandigheden voor migrantenarbeiders, van wie er minstens enkele honderden omkwamen bij de bouw van voetbalstadions.¹ Naast het aanklaarten van de mensenrechtensituatie kwam er ook kritiek op hoe een autoritaire staat zonder voetbaltraditie het WK toebedeeld kreeg. Andersom wilde Qatar dit kampioenschap juist benutten als *soft power*-instrument om het land positief op de kaart te zetten met een organisatiebudget van ruim 200 miljard dollar. Zowel de politieke instrumentalisering van een WK voetbal als protest hiertegen zijn niet nieuw, maar de schaal waarop dit rond het Qatarese WK gebeurde wel – ook nádat de bal ging rollen. Zo wilden zeven Europese elftalaanvoerders een OneLove-armband dragen om lhbtqia+-rechten in Qatar te agenderen, wat de FIFA verbood als politieke uiting. Vervolgens droegen de Duitse en Deense minister deze armband op de tribune terwijl de Nederlandse minister een minder expliciet speldje droeg. Maar het bleef niet alleen bij Westers protest. Zo weigerde het Iraanse elftal in solidariteit met de protesten in hun thuisland het volkslied te zingen. Voetbalfans uit Arabische landen en de succesvolle Marokkaanse voetballers toiden zich met Palestijnse vlaggen uit solidariteit en plots droegen Qatarese hoogwaardigheidsbekleders hun eigen armband met als tekst 'Free Palestine.' De FIFA had zichtbaar moeite met het managen van alle politieke uitingen. Dit spanningsveld tussen de neutraliteit van sport en de onvermijdelijke politisering hiervan is allesbehalve nieuw, maar is recent veranderd door oplaaierende debatten over mensenrechten, racisme en langzamerhand ook het klimaat.

1 Het precieze aantal doden is onbekend en omstreden: lang hield Qatar vast aan drie omgekomen arbeiders bij de bouw van WK-faciliteiten, maar tijdens het WK stelde de secretaris-generaal van het organiserend comité van het WK dat het om ongeveer 400 tot 500 doden zou gaan. Zie: Paul MacInnes, 'Qatar official says "400-500" migrant workers died on World Cup projects' *The Guardian* (29 november 2022). Het vaak gehoorde aantal van 6500 omgekomen migrantenarbeiders van een onderzoek van *The Guardian* heeft betrekking op alle sterfgevallen van migrantenarbeiders sinds toewijzing van het WK.

In dit artikel analyseer ik de dynamiek van publiek protest rond het WK voetbal vanaf het midden van de twintigste eeuw tot nu en hoe de voetbalwereld hiermee is omgegaan. Centraal staan hoe, en met welke narratieven, verschillende maatschappelijke actoren hebben geprobeerd om internationale sportevenementen te politiseren en hoe andersom sportorganisaties hebben verzocht deze sportevenementen te depolitiseren. Dit gaat niet over de vraag of sport politiek is of politiek gebruikt mag worden en evenmin of de politisering van internationale sport goed of slecht is. Deze vragen zijn namelijk al uitvoering behandeld in zowel het publieke debat als wetenschappelijke literatuur.² Bovendien gaan zulke binaire vragen voorbij aan hoe de relatie en grensafbakening tussen sport en politiek de afgelopen anderhalve eeuw sterk zijn verschoven. Immers, het politiekmaatschappelijke krachtenveld rond het WK voetbal en de invulling die aan de politisering of neutraliteit van sport wordt gegeven is sterk veranderd – denk bijvoorbeeld aan hoe dit veranderde door de Koude Oorlog of de opkomst van satelliettelevisie en sportsponsoring. Historici hebben hierover al veel geschreven vanuit een statelijk perspectief, met studies over de geopolitieke sportboycots zoals die van de Spelen van Moskou in 1980 en de instrumentalisering van sport door dictaturen.³ Hier sluit ik aan op een bredere benadering van de wisselwerking tussen sport en ‘het politieke’ in recente studies die zich bijvoorbeeld richten op de agency van sportorganisaties en atleten, de rol van niet-statelijke actoren, populaire cultuur of de constructie van met sport geassocieerde idealen.⁴ Het gaat dan om sport als analytische lens om een ander of nieuw licht te schijnen op historische ontwikkelingen zoals de transnationalisering van protest of mensenrechten: de benadering die ook in mijn proefschrift over de geschiedenis van protest rond megasportevenementen centraal staat.⁵ Bovendien biedt historisch onderzoek

2 Bijv. Richard Espy, *The politics of the Olympic Games* (Berkeley, 1979); Richard Mandell, *The Nazi Olympics* (Urbana: University of Illinois Press, 1987); recenter Jules Boykoff, *Power games. A political history of the Olympics* (New York, 2016).

3 Illustratief is James Riordan en Arnd Krüger eds., *The international politics of sport in the twentieth century* (Londen 1999); vgl. Philippe Vonnard, Nicola Sbetti en Grégory Quin eds., *Beyond boycotts. Sport during the Cold War in Europe* (Berlijn 2018).

4 Zie Harm Kaal, ‘Boundary disputes: new approaches to the interaction between sport and politics in the postwar years’, *Journal of Modern European History* 19:3 (2021) 362-379; Heather Dichter, ‘The diplomatic turn: the new relationship between sport and politics’, *The International Journal of the History of Sport* (IJHS) 38:2/3 (2021) 247-263; Barbara J. Keys ed., *The ideals of global sport. From peace to human rights* (Philadelphia 2019).

5 Dit artikel is naast mijn proefschriftonderzoek gebaseerd op een andere publicatie van mij: Paul Reef, ‘From contested ideal to accepted norm?: the history of protesting and promoting human rights via mega-sporting events, 1960s to the present’ in: William

nieuwe inzichten door juist de per context en tijd veranderende relatie tussen protest, politiek en megasportevenementen in kaart te brengen.

Concreet onderscheid ik in dit artikel drie periodes waarin de relatie tussen protest en het WK Voetbal en de daarbij gebruikte narratieven, het politieke krachtenveld en de betrokken actoren veranderen: de jaren 1960 tot 1991, de jaren 1990 tot ongeveer 2010, en vanaf circa 2010 tot nu. Het artikel is gebaseerd op onderzoek in de archieven van de FIFA, de KNVB, Amnesty International (AI) en andere relevante actiegroepen in het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis, evenals media en bestaande literatuur. Eerst bespreek ik kort de relevante organisatiegeschiedenis van de FIFA, de idealen die de Wereldvoetbalbond omarmt en hoe deze zich tot politieke issues verhield gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw. Vervolgens analyseer ik hoe tijdens de Koude Oorlog het WK Voetbal in toenemende mate gepolitiseerd werd, vooral in relatie tot mensenrechten. Hierna komt aan bod hoe na 1991 de positie van de FIFA veranderde en hoe nieuwe protestactoren zich op het WK richtten. Ten slotte bestudeer ik de verschuivende dynamiek tussen sport en politiek van de afgelopen tien jaar met een focus op mensenrechten en het WK in Qatar.

Neutraliteit en pragmatisch idealisme: korte geschiedenis van de FIFA

Van meet af aan heeft de FIFA geclaimd een neutrale, universele sportorganisatie te zijn die vrede en verbroedering bevordert. In 1904 stichtte een aantal Europese voetbalbonden de FIFA om internationale wedstrijden te reguleren, omstreeks dezelfde tijd dat andere internationale sportkoepels als het Internationaal Olympisch Comité (IOC) eveneens werden opgericht. Maar de FIFA eiste een grotere missie op dan het opstellen van grensoverschrijdende spelregels alleen. Zoals een bestuurslid in 1907 zei: ‘the cause of the progress of soccer is a cause of civilization, it is a work of peace.’⁶ Vaak wordt vergeten dat het idealistische internationalisme van het Rode Kruis en de vredesbeweging van rond 1900 een grote invloed had op internationale sportorganisaties als de FIFA en in sterkere mate het IOC.⁷ Bovendien kon de FIFA door het uitdragen van zulke idealen ook een universele en vooral autonome positie claimen die het politieke oversteeeg. Het narratief van neutrale, universele sport brachten FIFA-

Rook en Daniela Heerdt eds., *Routledge handbook on mega-sporting events and human rights* (Londen 2023) in druk.

6 Minuten van het FIFA-congres van 1907, FIFA Archives, geciteerd uit Barbara J. Keys, *Globalizing sport. National rivalry and international community in the 1930s* (Cambridge, MA 2006) p. 56.

7 John Hoberman, ‘Toward a theory of Olympic internationalism’ *Journal of Sport History* 22:1 (1995): 1-37.

bestuurders ook in de praktijk door sport op papier scherp van politiek te scheiden. Zo mochten lidbonden niet worden beïnvloed door hun overheden. Met deze wens van autonomie handelden internationale sportbestuurders volgens het negentiende-eeuwse liberale principe van een civil society onafhankelijk van de staat. Tegelijkertijd gaf juist nationalisme – dat andere populaire negentiende-eeuwse verschijnsel – de internationale sport de wind in de vleugels. Dat de FIFA net als vrijwel alle andere nieuwe sportkoepels werd georganiseerd op basis van nationale representatie door lidbonden werd dan ook niet als politiek, maar als haast natuurlijk beschouwd.⁸

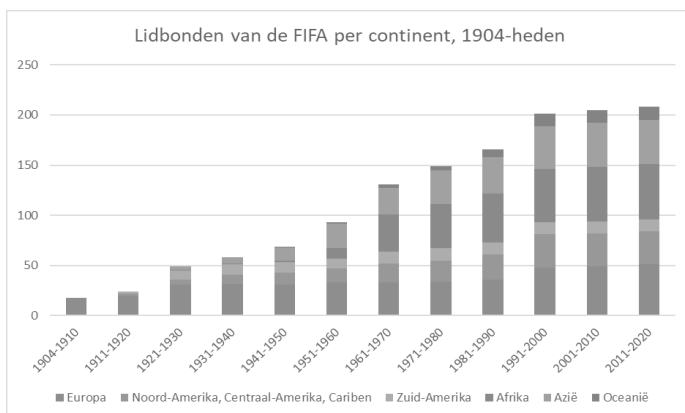
Aan het begin van de twintigste eeuw was de FIFA nog niet de rijke en machtige organisatie van nu. Conflicten met de Engelse voetbalbond over wie de dienst uitmaakte in het voetbal, het bemachtigen van autonomie tegenover het IOC en financiële problemen kenmerken de begingeschiedenis van de FIFA. De rap groeiende populariteit van voetbal en het eerste WK Voetbal van 1930 in Uruguay los van de Olympische Spelen gaven de FIFA de wind in de rug. In 1932 kreeg de bond een elegant hoofdkwartier in Zürich en aan het einde van de jaren 1930 had de FIFA 58 lidbonden, waarvan de helft uit Europa en de rest voornamelijk uit de Amerika's. De toenmalige FIFA-president Jules Rimet (presidentschap 1921-1954) had een sterk geloof in de wereldwijde missie van voetbal als kracht ten goede en zag het als zijn taak om de autonomie van de FIFA te bestendigen.⁹ Om neutraal te blijven in een verhitte internationaal politiek klimaat probeerde FIFA geen partij te kiezen: deze wees het tweede WK toe aan het fascistische Italië en stond anders dan het IOC pragmatischer tegenover de toetreding van de communistische Sovjet-Unie.¹⁰ Tegelijkertijd ontstonden er binnen de FIFA interne conflicten: de opkomende Latijns-Amerikaanse voetbalbonden eisten succesvol de organisatie van meer toernooien en meer macht binnen de FIFA.

8 Christiane Eisenberg, 'The rise of internationalism in sport' in: Martin Geyer en Johannes Paulmann eds., *The mechanisms of internationalism. Culture, society and politics from the 1840s to the first world war* (Oxford 2001) 375-404.

9 Over Rimet en de FIFA in deze periode: Philippe Vonnard en Grégory Quin, 'Jules Rimet: FIFA's missionary president' in: Emmanuel Bayle en Patrick Clastres eds., *Global sport leaders. A biographical analysis of international sport management* (Cham 2018) 83-106.

10 Keys, *Globalizing sport*, 169-172.

Figuur 1. Na de Tweede Wereldoorlog verdrievoudigde het ledenaantal van de FIFA dankzij de toelating van lidbonden uit onafhankelijk geworden landen in Azië, de Cariben, Afrika en Oceanië.¹¹

Na de Tweede Wereldoorlog transformeerde de FIFA in een invloedrijke globale organisatie, maar moest deze ook nieuwe politieke problemen het hoofd bieden. Denk aan het waarborgen van de neutraliteit van het voetbal tijdens de Koude Oorlog inzake delicate kwesties als de erkenning van de Duitse Democratische Republiek of Taiwan. Maar dit ideologische conflict bood de FIFA een uitgelezen kans om zich voortbouwend op narratieven van neutrale sport juist als vredesduif te profileren. De Wereldvoetbalbond was pragmatisch en koos evenmin partij tijdens dekolonisatieconflicten. De FIFA investeerde in de mondiale ontwikkeling van voetbal en erkende soms nog sneller dan de Verenigde Naties nieuwe lidstaten. Na de dekolonisatie had de FIFA eind jaren 1970 leden uit 139 landen, waarvan ruim 100 uit Latijns-Amerika, Afrika en Azië. Hierdoor verloren de oude Europese voetbalbonden aan invloed en werd onder andere apartheid een nieuwe twistappel. De Europese bonden en grotendeels Europese FIFA-bestuurders beschouwden apartheid als een interne Zuid-Afrikaanse politieke kwestie buiten het FIFA-mandaat of niet als een probleem überhaupt. Daartegenover zagen Afrikaanse landen sport als belangrijke symbolische arena in de strijd tegen apartheid. Pas onder grote druk verstootte de conservatieve Britse FIFA-voor-

11 Gebaseerd op de toetredingsdata van nationale lidbonden tot de FIFA, te raadplegen via: https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_association_football. De indeling van lidbonden is op basis van geografie i.p.v. lidmaatschap van continentale bonden als de UEFA.

zitter Sir Stanley Rous (p. 1961-1974) Zuid-Afrika en Rhodesië permanent.¹² Uit ontevredenheid hierover en de scheve machtsverhoudingen binnen de FIFA werd in 1976 voor het eerst een niet-Europese voorman gekozen, de Braziliaanse zakenman João Havelange (p. 1974-1998). Hij omarmde juist antiracisme als nieuwe universeel – en dus niet politiek – ideaal binnen het FIFA-narratief van vrede en verbroedering tussen volkeren. Onder zijn leiding ontwikkelde de FIFA een moderne administratie en commercialiseerde het WK rap door de instroom van televisie- en sponsoringsgelden.¹³ Na 1945 was de populariteit van voetbal alleen maar gegroeid en bereikte het WK dankzij radio en televisie nu een mondiaal publiek. Het was inmiddels een mega-evenement geworden met een miljardenbudget en miljardenpubliek.

Activisme en mensenrechten

Vanaf de late jaren zestig benutten activisten, sociale bewegingen en ook atleten in toenemende mate internationale sportwedstrijden als protestplatform. Als massafenomeen met groeiende populariteit en wereldwijde media-aandacht bood sport hiervoor een aantrekkelijk podium. Staten zetten natuurlijk al langer sport politiek in – voor vriendschappelijke wedstrijden of als *soft power*-instrument – maar deze activistische toe-eigening stuitte op veel weerstand binnen de sportwereld en maatschappij. Tegelijkertijd leende juist sport zich voor protest omdat het zo opgeladen was met allerlei idealen en symbolische betekenissen. Een illustratief voorbeeld is het verzet tegen sportcontacten met het Zuid-Afrikaanse apartheidsbewind, juist omdat sport de uitsluiting van niet-witte mensen zo expliciet blootlegde en indruiste tegen het sportideaal van gelijke kansen. Deze sportboycot kreeg ondanks tegenstand van Westerse overheden in de jaren '60 groeiende steun: van Afrikaanse staten, maar ook van activisten die sportvelden bezetten als Zuid-Afrikaanse atleten speelden en sporters als de zwarte Amerikaanse tennisser Arthur Ashe.¹⁴ Een nieuwe generatie sporters, zoals Jos Hermens of Mieke Sterk in Nederland, begon zich uit te spreken over maatschappelijke misstan-

12 Paul Dietschy, 'Making football global? FIFA, Europe, and the non-European world, 1912-74', *Journal of Global History* 8:2 (2013) 279-298; ook Paul Darby, *Africa, football and FIFA: politics, colonialism and resistance* (Londen 2002) hst. 3, 4 en 5.

13 Philippe Vonnard en Nicola Sbetti, 'João Havelange: a businessman for world soccer' in: Bayle en Clastres, *Global Sport Leaders*, 127-151.

14 Robert Skinner, 'Antidiscrimination: racism and the case of South Africa' in: Keys, *The ideals of global sport*, 47-67; Eric J. Morgan, 'Black and white at Center Court: Arthur Ashe and the confrontation of apartheid in South Africa', *Diplomatic History* 36:5 (2012) 815-841.

den en sport hiervoor als podium te gebruiken. Soms letterlijk: denk aan de opgeheven vuist van de zwarte Amerikaanse sprinters Tommie Smith en John Carlos op het winnaarspodium van de Olympische Spelen van 1968.¹⁵ Deze sporters vertolkten een tegengeluid tegen het gescheiden houden van sport en politiek, maar bleven ver in de minderheid.

Daarnaast werden in de jaren zeventig voor het eerst internationale sportevenementen gebruikt om de mensenrechtenschendingen door het gastland te agenderen. De opkomst van zulk sportactivisme hangt nauw samen met wat historici ook wel de 'doorbraak' van mensenrechten noemen als wereldwijd populair politiek vertoog rond democratische rechten en protest tegen marteling en vervolging, maar ook rond sociaaleconomische rechten en gelijkheid vanuit socialistische staten en het Globale Zuiden.¹⁶ Mensenrechten spraken een breed publiek aan en boden een universeel en idealistisch kader waar allerlei kwesties onder konden worden geschaard. In lijn met het narratief van neutrale en apolitieke sport was hiervoor zelden debat over of een dictatuur wel een WK voetbal mocht organiseren.¹⁷ Zo kreeg in 1966 Spanje, destijds een dictatuur, zonder ophef het WK van 1982 toegewezen. Bij het WK van 1970 in Mexico probeerde Amnesty International aandacht te vragen voor studenten die zonder proces gevangen zaten, maar tot breed gedragen internationale solidariteit of protesten tegen mensenrechtenschendingen onder de autocratische leider Gustavo Díaz Ordaz (p. 1964-1970) kwam het net als bij het bloedige neerslaan van studentenprotesten tijdens de Mexicaanse Olympische Spelen van 1968 niet.¹⁸ Sport kwam pas later in het vizier van activisten, vooral door de opkomst van solidariteitsbewe-

15 Zie bijv. Amy Bass, *Not the triumph but the struggle. The 1968 Olympics and the making of the black athlete* (Minneapolis 2004); Cam Mallet en Michelle M. Sikes, 'Paralympic protest: athlete activism, apartheid South Africa, and the international sport boycott in British para sport, 1979-1981', *Sport in History* 42:3 (2022) 347-365; voor Nederland: Henk Lichtenveldt, "Zolang kolonels mensen doodmartelen..." Mieke Sterk wil niet lopen in Athene' *Het Vrije Volk* (8 augustus 1969); P.J. Kat, "'Kritische" atleet Jos Hermens [interview]' *NRC Handelsblad* (19 augustus 1972); Hans van Wissen, 'Jos Hermens weigert trip naar Zuid-Afrika' *de Volkskrant* (13 maart 1975).

16 Jan Eckel en Samuel Moyn eds., *The breakthrough. Human rights in the 1970s* (Philadelphia 2014); Dirk Moses, Marco Duranti en Roland Burke eds., *Decolonization, self-determination and the rise of global human rights politics* (Cambridge 2020).

17 De uitzondering hierop vormen de Olympische Spelen van 1936, al lag de focus van de meeste critici of bepleiters van een boycot vooral op de discriminatie van Joodse atleten en Joden in Duitsland en keerden vooral vanuit socialistische en communistische hoek tegenstanders zich tegen het regime zelf.

18 Zie Keith Brewster en Claire Brewster, 'The Mexican student movement of 1968: an Olympic perspective' *IJHS* 26:6 (2009) 814-839.

gingen met Latijns-Amerika rond mensenrechten in de loop van de jaren 1970. Zoals hoe na de coup van 1973 in Chili enkele honderden Chileenen in ballingschap en solidariteitsactivisten een wedstrijd van Chili op het WK van 1974 in West-Duitsland aangrepen om zich met spandoeken en leuzen te verzetten tegen de staatsgreep en repressie van het nieuwe bewind.¹⁹ Activisten gingen de aandacht voor sport benutten om de mensenrechtenschendingen van autoritaire staten op de agenda te zetten zoals bij de Daviscupfinale in Chili (1976), een internationaal voetbaltoernooi in Uruguay (1980) en bij het WK Voetbal in Argentinië (1978).

Afbeelding 1: Voor het eerst grepen solidariteitsactivisten op grote schaal sport aan om te protesteren tegen de coup in Chili en de mensenrechtenschendingen door de junta. Hier een Zweedse poster tegen een Daviscupwedstrijd tussen Zweden en Chili (Kjartan Slettemark, poster 60x44 cm, Aktionsgruppen Stoppa Chilematchen, 1975)

‘Voetbal ja, martelingen nee!’ Het WK van 1978

Het Argentijnse WK werd het eerste megasportevenement waarover een transnationaal debat over mensenrechten ontstond. De directe aanleiding hiervoor was de militaire junta die in 1976 de macht had gegrepen en een zelfbenoemde ‘vuile oorlog’ van staatsterreur voerde met circa 30.000 doden en vermisten als gevolg. Al snel realiseerde de junta zich de propagandawaarde van het in 1966 toegewezen toernooi. Met een investering van 700 miljoen dollar (ongeveer 10% van het overheidsbudget) en hulp van een Amerikaans PR-bureau moest het WK de wereld een positief beeld van een stabiel land voorschotelen en daarnaast de bevolking voor

19 Kay Schiller, *WM 74. Als der Fußball modern wurde* (Berlijn 2014) 88-89; over solidariteit met Chili: Kim Christiaens, ‘European reconfigurations of transnational activism: solidarity and human rights campaigns on behalf of Chile during the 1970s and 1980s’, *International Review of Social History* 63:3 (2018) 413-448.

de militaire regering winnen.²⁰ Ondanks de grootschalige repressie bleef de Argentijnse mensenrechtensituatie relatief onbekend in het buitenland. Toen de eerste landen zich in de loop van 1977 kwalificeerden voor het WK ontdekten activisten het toernooi als middel om hierin verandering te brengen. In onder andere België, West-Duitsland, Canada, Frankrijk, Israël, Mexico, Spanje, Zweden en Zwitserland organiseerden solidariteitscomités en Argentijnse ballingen zich om de situatie in Argentinië op de kaart te zetten. De grootste boycotbeweging ontstond vanuit het Franse actiemilieu, gesteund door vakbonden en linkse intellectuelen met 200 lokale boycotcomités en een boycotpetitie met 150.000 handtekeningen. Toch waren de meeste Argentijnse ballingen evenals Argentijnse oppositieverbanden tegen een boycot, maar wél voor WK-protest tegen de junta.²¹ In Londen besloot Amnesty International (AI) om voor het eerst een mensenrechtencampagne rond sport te houden. Destijds was het de invloedrijkste internationale mensenrechtenorganisatie en winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede van 1977. AI wilde de media-aandacht voor het WK kapen 'to reach a wide audience rarely informed about human rights issues.'²² Om dit brede publiek niet van zich te vervreemden door voetbal te politiseren was AI tegen een boycot met als campagne slogan 'voetbal ja, marteling nee!' In Europa en Noord-Amerika organiseerden nationale afdelingen hun eigen campagnes. De activistische West-Duitse Amnesty-afdeling slaagde er zelfs in om een coalitie te smeden met andere actiegroepen en om van het WK een nationaal debat over mensenrechten en buitenlandse politiek te maken.²³

20 Over de junta en het WK: Eduardo P. Archetti, 'Argentina 1978. Military nationalism, football essentialism, and moral ambivalence' in: Alan Tomlinson en Christopher Young eds., *National identity and global sports events. Culture, politics and spectacle in the Olympics and Football World Cup* (Albany 2006) 133-148; Tony Mason, *Passion of the People? Football in South America* (Londen 1995) 70-75.

21 Patrick W. Kelly, *Sovereign emergencies. Latin America and the making of global human rights politics* (Cambridge 2018) 232-244; Jean-Gabriel Contamin en Olivier Le Noé, "'Le coupe est pleine Videla!'" Le Mundial 1978 entre politisation et dépolitisation', *Le Mouvement Social* 1:230 (2010) 27-46. Voor een overzicht ook: Raanan Rein, 'Football, politics and protests: the international campaign against the 1978 World Cup in Argentina' in: Stefan Rinke en Kay Schiller eds., *The FIFA World Cup 1930-2010. Politics, commerce, spectacle and identities* (Göttingen 2014) 240-258.

22 Amnesty International. International Secretariat Archives, microfilm 117, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam, Latin American Research Department to all national sections and Argentina/Latin American Coordination Groups, Argentina Campaign, 2.

23 Felix A. Jiménez Botta, "'Yes to Football, no to torture!'" The politics of the 1978 football world cup in West Germany', *Sport in Society* 20:10 (2017) 1440-1456.

In Nederland barstte het boycotdebat pas echt los dankzij twee geëngageerde cabaretiërs. Bram Vermeulen en Freek de Jonge startten een mediagenieke protestactie om Nederlanders in beweging te krijgen voor Argentinië. Stilzitten was geen optie: 'In Argentinië worden mens en mensenrechten vertrapt en daar kunnen wij, geweldloos iets aan doen door niet te gaan.' Volgens hen was sport niet van politiek te scheiden omdat: '(H)et toernooi in Argentinië helemaal wordt opgezet en gebruikt als de Spelen in Berlijn in 1936.'²⁴ Het cabaretiërsduo toerde met de benefietvoorstelling 'Bloed aan de Paal' door het land, haalde 44.000 handtekeningen voor een boycot op en organiseerde met het Solidariteits Komitee Argentinië-Nederland bijeenkomsten. Ook Amnesty Nederland startte een informatiecampagne en eiste opname van Argentijnse vluchtelingen. Hierdoor was het WK een onderwerp van nationaal debat geworden. Vrijwel alle landelijke media besteedden aandacht aan de politieke situatie in Argentinië naar aanleiding van het WK en stuurden ook verslaggevers. De kleine linkse oppositiepartijen PPR en PSP eisten een boycot, terwijl de vakbeweging inzette op solidariteit en dialoog. Andere politieke partijen wilden voetbal niet te zeer politiseren met het oog op de gemeenteverkiezingen dat voorjaar, zeker aangezien Oranje net als in 1974 kans maakte op de wereldtitel. Bovendien weerspiegelde dit de houding van de bevolking: volgens een onafhankelijke peiling in mei 1978 was 79 procent van de ondervraagden tegen een boycot.²⁵

Afbeelding 2: Een protestposter van het Franse boycotcomité laat zien dat achter de voetbalwerkelijkheid een andere schuil gaat en koppelt hier heel expliciet de martelingen door de junta aan met een citaat van Amnesty International: 'Als u applaudisseert voor het Franse elftal, overstemt het gejuich het geluid van gemartelde mensen.'

24 Gerrit den Ambtman, 'Neerlands Hoop: boycot WK. Oranje kan iets bereiken in Argentinië; niet gaan' *Algemeen Dagblad* (28 januari 1978).

25 'Enquete: ruim drie kwart tegen boycot wk voetbal', *NRC Handelsblad* (26 mei 1978).

Net als in andere landen waren de Nederlandse voetbalwereld en regering niet bereid om het WK omwille van mensenrechten te boycotten. De Nederlandse voetbalbond, de KNVB, had het protest liever genegeerd maar was door de actie van Neerlands Hoop gedwongen te reageren. Intern was men het bij een KNVB-bestuursvergadering immers over eens '(D)at de K.N.V.B. een sportorganisatie en geen politieke organisatie is.'²⁶ Tegenover de media werd het standpunt ingenomen dat sport neutraal is en dat dit selectieve verontwaardiging betrof omdat er geen protest was tegen toernooien als de Spelen van 1980 in socialistische landen. In andere landen stelden voetbalbonden zich vergelijkbaar neutraal op. Zoals de Franse bondscoach Michel Hidalgo zich verweerde tegen kritiek: 'Ik geloof dat onze regels superieur zijn aan die van de politieke wereld. Wij zijn boodschappers van broederschap [...].'²⁷ Ook de Nederlands elftalspelers vonden een boycot zinloos en stelden dat voetbal niet met politiek gemengd moest worden. Zoals verdediger Wim Rijsbergen het verwoordde:

'Wij spelers gaan naar Argentinië uit sportief oogpunt, om te voetballen dus, en de rest doet niet terzake. [...] Bovendien is op alle landen wel iets aan te merken. Op 't laatst kun je de wereldkampioenschappen alleen nog maar in West-Europa organiseren.'²⁸

In Italië en West-Duitsland toonden enkele voetballers hun engagement door AI-petities te ondertekenen of zich in de pers over mensenrechten uit te spreken, maar zij vormden een minderheidsstem. Onder tussen hield het centrumrechtse kabinet-Van Agt I (1977-1981) vast aan de lijn dat sport autonoom en dus geen politieke aangelegenheid was. Inzake Argentinië gaf de regering de KNVB geen instructies behalve zich verre van protesten te houden en verkondigde – ook om de groeiende handel met Argentinië niet te schaden – zich multilateraal op Europees en VN-niveau voor de mensenrechtensituatie in te zetten.²⁹ Dit was een positie die andere West-Europese regeringen ongeacht ideologische

26 Nationaal Archief, Den Haag, Koninklijke Nederlandse Voetbalbond (KNVB), nummer toegang 2.19.123, inv.nr. 131, besluitpunten vergadering van het bestuur betaald voetbal, 12 januari 1978, 2.

27 Origineel: 'Nos règles, je le crois, sont supérieures à celles du monde politique. Nous sommes des messagers de la fraternité [...]', in *Le Nouvel Observateur*, 29 mei 1978.

28 F.G. de Ruiters, "Naar Argentinië om te voetballen" *NRC Handelsblad* (23 maart 1978).

29 Paul Reef, 'Sport en mensenrechten. Argentinië 1978' in: Lex Heerma van Voss et al, *Nog meer wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2022) 631-637.

kleur ook innamen, al gaven sommige zoals de West-Duitse wel meer visaruimte voor Argentijnse vluchtelingen. Socialistische Europarlementariërs probeerden tevergeefs om via de boycotdiscussie een eensgezinde Europese reactie vorm te geven.³⁰

Waar de actievoerders wel in slaagden was het agenderen van een van de eerste publieke debatten over mensenrechten, buitenlands beleid én de spanning tussen sport en politiek. Ook nam hierdoor de internationale druk op het militaire bewind toe en ontstond er langdurige aandacht en solidariteit vanuit andere landen met Argentinië. Bovendien vormde '1978' een belangrijke inspiratie voor later protest en de boycotdiscussie rondom de Olympische Spelen van 1980. Opvallend genoeg zijn er in het FIFA-archief geen protestbrieven te vinden. Anders dan tegenwoordig richtte de ophef zich vooral op nationale bonden en regeringen. In FIFA-bestuursvergaderingen en -briefwisselingen met Argentinië gaat het na de coup enkel over de organisatie van het WK. Voor de FIFA golden mensenrechten als politieke intrusie, die net als bij protesten rond WK-kwalificatiewedstrijden na de staatsgreep in Chile terzijde geschoven dienden te worden.³¹ Anders dan bij de Olympische Spelen was er in deze periode weinig protest tegen de sociale of milieu-impact van het WK Voetbal, ook omdat dit op veel kleinere schaal georganiseerd werd. Toch lijkt de angst voor boycotts en politieke perikelen een rol te hebben gespeeld bij de keuze van de FIFA om in 1984 het WK van 1990 niet aan de Sovjet-Unie maar aan Italië toe te wijzen. De link tussen mensenrechten en voetbal ebde in de jaren 1980 langzaam weg, vooral omdat er door het houden van toernooien in niet-autoritaire gastlanden geen aanleiding was voor dergelijk protest.

Globalisering en groei na de Koude Oorlog

In de jaren 1990 en 2000 bouwde de FIFA gestaag door aan het eigen winstgevend merk en de verdere groei van het WK. Hierbij profiteerde de Wereldvoetbalbond van de globalisering en 'end of history'-gedachte na de transformaties van 1989-1991. Bovendien verdween de dreiging van geopolitieke boycotts van sportevenementen door staten. Tegelijk-

30 Christian Salm, 'The socialist group of the European Parliament and human rights in the second half of the 1970s', in Sara Lorenzini, Umberto Tulli en Ilaria Zamburline eds., *The human rights breakthrough of the 1970s: the European Community and international relations* (Londen 2022) 100-119 aldaar 109-114.

31 Gebaseerd op archiefonderzoek naar de correspondentie van FIFA met lidbonden, het Argentijnse organiserend comité, en FIFA-bestuursvergaderingen in de periode 1976-1978; Pierre Lanfanchi et al., *100 years of football. The FIFA centennial book* (Londen 2009), 287-289.

tijd was het na het einde van de Koude Oorlog minder evident dat sport vrede bracht tussen landen. In deze periode eigende de FIFA zich meer dan voorheen nieuwe idealen die pasten binnen het bestaande narratief van voetbal als vredesbrenger, zoals humanitaire initiatieven, ontwikkelingshulp en duurzaamheid. De keuze om voor het eerst een WK te geven aan twee Aziatische gastlanden – Japan en Zuid-Korea – paste perfect in het plaatje van de FIFA als globale kracht ten goede. In het algemeen zat het internationale voetbal en de winstgevendheid ervan in de lift dankzij nieuwe competities als de Champions League, satelliettelevisie, internet en geliberaliseerde regelgeving, waarop de FIFA graag kapitaliseerde.³²

Bovendien was er in deze jaren relatief weinig controverse rondom WK's. De belangrijkste onderliggende reden hiervoor was dat alle WK's waren toegewezen aan stabiele democratische staten die deze ook organiseerden zonder grootschalige negatieve gevolgen. De ontwikkeling dat internationale ngo's als Greenpeace of Human Rights Watch zich vanaf de jaren 1990 op megasportevenementen richtten om een groter publiek te bereiken, ging ook grotendeels aan het WK voorbij. Maar niet helemaal: sinds het WK van 1998 benutte de Clean Clothes Campaign, een transnationaal netwerk van vakbonden en ngo's, het WK om de arbeidsomstandigheden in de kledingsportindustrie aan de kaak te stellen.³³ Gastland Duitsland wilde ondertussen het eerste duurzame WK organiseren in 2006. Anders dan het IOC, dat al eerder met milieuprotest te maken had gehad van onder meer Greenpeace, had de FIFA duurzaamheid als politiek issue op afstand gehouden. Maar in aanloop naar 2006 ontdekte men dat duurzaamheid als relatief abstract en populair thema gedepolitiseerd worden en als universeel ideaal binnen bestaande narratieven worden toegeëigend, alhoewel het geen strak duurzaamheidsbeleid ging naleven.³⁴

Een andere ontwikkeling was dat de schaalvergroting van het WK nieuwe conflicten veroorzaakte. In 2004 wees de FIFA voor het eerst een WK toe aan een Afrikaans land. Zuid-Afrika wilde het WK van 2010 organiseren om zich als opkomende macht te etaleren en om met sport

32 Alan Tomlinson, *FIFA (Fédération Internationale de Football Association). The men, the myths and the money* (Londen 2014), 92-105, 111-114; Christiane Eisenberg, 'FIFA 1975-2000: the business of a football development organisation' *Historische Sozialforschung* 31:1 (2006) 55-68; meer hierover: Simon C. Darnell, Russell Field, Bruce Kidd, *The history and politics of sport-for-development. Activists, ideologues and reformers* (Londen 2019).

33 Reef, 'From contested ideal to accepted norm?'

34 John Horne, 'Managing World Cup legacy', in: Stephen Frawley en Daryl Adair eds., *Managing the Football World Cup* (Londen 2014) 7-24 aldaar 12-17.

het volk na het einde van apartheid te verenigen. Daarnaast werd het evenement gebruikt om te investeren in nieuwe (sport)infrastructuur. Dit ging op sommige locaties gepaard met de gedwongen uithuisplaat-sing van duizenden inwoners van zogenaamde townships, waartegen protest ontstond en ook grote internationale media-aandacht voor was. Daarnaast grepen getroffen groepen en vakbonden het WK aan om te protesteren tegen het uitgeven van geld hieraan in plaats van aan bete-re arbeids- of woonomstandigheden. Uiteindelijk vielen de protesten tijdens het WK zelf mee, ook omdat in samenspraak met de FIFA een speciale wet was aangenomen die alle demonstraties verbood.³⁵ In de nasleep van het WK richtte de Wereldvoetbalbond een legacyfonds op om juist de positieve impact van het Zuid-Afrikaanse WK blijvend te bevorderen.

Keerpunt Qatar

De periode vanaf ongeveer 2010 vormt een keerpunt in de relatie tussen internationale sportevenementen en politieke kwesties als mensenrechten en hoe de FIFA zich hiertoe verhoudt. Hierin speelde de ongekende aandacht voor de mensenrechtensituatie in China naar aanleiding van de Spelen van Beijing van 2008 een cruciale rol. De campagnes van mensen-rechtenorganisaties en media-aandacht verankerden met name in het Westerse publieke debat de link tussen mensenrechten en megasportevenementen. Deze discussie spilde over naar de voetbalwereld nadat de FIFA in 2009 besloot om twee WK's toe te wijzen aan de autoritaire staten Rusland (2018) en vooral Qatar (2022). Dit past in een algemene trend dat sporttoernooien vaker worden toegewezen aan niet-Westerse landen, maar betekende vooral inzake Qatar dat de FIFA zich onverwacht slepen-de kritiek op de hals haalde. Onder toenemende maatschappelijke druk kon de voetbalwereld niet meer zoals voorheen mensenrechten als 'poli-tiek' terzijde schuiven. Ook nieuw is dat organisaties en recent operichte netwerken zich permanent richtten op het agenderen van mensenrechten rond sport en hierbij de FIFA bereid vonden tot dialoog en voorzich-tige samenwerking. In het algemeen geldt dat de spotlight in toenemen-de mate verschoof naar de duistere kanten van het WK: corruptie, nega-tieve sociale gevolgen, klimaat en vooral mensenrechten.

De uitdijende omvang van het WK Voetbal en de negatieve gevolgen hiervan leidden tot groeiend protest hiertegen in gastlanden als

35 Scarlett Cornelissen, "'Our struggles are bigger than the World Cup': civic activism, state-society relations and the socio-political legacies of the 2010 FIFA World Cup', *The British Journal of Sociology* 63:2 (2012) 43-66; Joseph Maguire, 'Invictus or evict-us? Media images of South Africa through the lens of the FIFA World Cup', *Journal for the Study of Race, Nation and Culture* 17:5 (2011) 681-694.

Brazilië. De organisatie van het WK voetbal (2014) en de Olympische Spelen (2016) dienden het land als opkomende BRICS-macht op de kaart te zetten, maar vielen samen met een economische terugval en politieke crisis. Tegen deze achtergrond ontstonden doorheen Brazilië straatprotesten rond de FIFA Confederations Cup van 2013 met banieren als 'FIFA go home!' In de twaalf WK-gaststeden werden *Comitês Populares da Copa* opgericht die zich keerden tegen de uitgave van 15 miljard dollar aan publiek geld in crisistijd. Zij brachten protestgroepen samen om misstanden te agenderen: de gedwongen uithuisplaatsing van tienduizenden, de privatisering van parken en sportterreinen, en excessief politiegeweld vanwege het WK. Actievoerders en media frameden deze problemen als mensenrechtenschendingen en hun kritiek werd internationaal versterkt door bijval van de speciale VN-rapporteur voor het recht op huisvesting, HRW en AI. Andersom hadden de Braziliaanse overheid en de FIFA gesteld dat het WK juist mensenrechten zou bevorderen. Zo roemde de FIFA de voorbeeldfunctie van niet-witte Braziliaanse voetballers in het tegengaan van discriminatie. Waar de overheid onder druk concessies deed, probeerde de FIFA protest zoveel mogelijk te negeren en de problemen af te wentelen op de verantwoordelijkheid van de Braziliaanse overheid.³⁶ Alhoewel de FIFA net als na het WK van 2010 een legacyfonds inrichtte, bleef de Wereldvoetbalbond structurele verantwoordelijkheid voor het verzorgen van een positieve legacy voor zich uit schuiven.³⁷

Afbeelding 3: Voor de openingswedstrijd van de Braziliaanse Confederations Cup in de hoofdstad Brasília proberen actievoerders onder zware beveiliging internationale media-aandacht te krijgen voor hun protest tegen het WK. (Foto van Marcella Casal Jr., Agência Brasil, 15 juni 2013. Vrij te gebruiken onder CC 3.0).

36 Christopher Gaffney, 'An anatomy of resistance: the popular committees of the FIFA World Cup in Brazil', in: Jon Dart en Stephen Wagg eds., *Sport, protest and globalisation. Stopping play* (Londen 2016) 353-363; João Roriz en Renata Nagamine, 'Competing for rights? Human rights and recent sport mega-events in Brazil' in: *Keys, The ideals of global sport*, 200-217.

37 Horne, 'Managing World Cup legacy', 18-20.

Het WK in Qatar raakte omstreden door de behandeling van migrantenarbeiders direct gerelateerd aan de organisatie van het toernooi en niet zozeer vanwege het autoritaire bewind. Bij de toewijzing van het WK richtte kritiek zich overwegend op dat Qatar geen voetballand zou zijn en de vermeende corruptie rondom deze beslissing. Het waren vooral internationale vakbondsfederaties die vanaf 2011 met rapporten en naming and shaming het WK en alle media-aandacht hiervoor aangrepen om de arbeidsomstandigheden in Qatar te verbeteren. Ook andere ngo's en met name mensenrechtenorganisaties als AI en HRW, die samen tientallen rapporten over mensenrechtenschendingen in de Golfstaat publiceerden, voerden de druk op.³⁸ Westerse media en met name de Britse krant *The Guardian* speelden een spilfunctie in het blijvend aandacht vragen voor de arbeidsomstandigheden in Qatar.³⁹ Voor een belangrijk deel komt deze kritiek uit Westerse landen, maar zeker internationale vakbonden vertegenwoordigen een bredere achterban. Bovendien richtten na het Braziliaanse WK ook VN-organisaties zoals de ILO zich structureel op megasportevenementen. Desondanks bleef de positie van de FIFA dat deze hiervoor niet verantwoordelijk was, maar betrokken bouwbedrijven en de Qatarese overheid. Zoals de toenmalige secretaris-generaal van de FIFA het kernachtig verwoordde: 'FIFA is not a United Nations. FIFA is about sport.'⁴⁰

Onder deze groeiende druk en door een omvangrijk corruptieschandaal kon de FIFA midden jaren 2010 mensenrechten niet meer als voorheen volledig terzijde schuiven. De directe aanleiding voor deze ommezwaaai was een FBI-onderzoek dat de omvangrijke corruptie binnen de FIFA blootlegde waardoor meerdere bestuurders gearresteerd werden en de FIFA-voorzitter Sepp Blatter (p. 1998-2015) eind 2015 gedwongen aftrad. Bovendien stond de Wereldvoetbalbond al langer onder druk vanwege de WK's in Brazilië en Qatar. In 2016 nam de FIFA als eerste internationale sportbond een mensenrechtenbeleid aan. Hierin stonden afspraken omtrent mensenrechtenschendingen te compenseren en mensenrechtenclausules in contracten met toekomstige WK-gastlanden.⁴¹ Rondom het WK van 2018 in Rusland implementeerde de FIFA voor het eerst een mechanisme voor klokkenluiders en journalisten om

38 Antoine Duval, 'How Qatar's migrant workers became FIFA's problem: a transnational struggle for responsibility', *Transnational Legal Theory* 12:4 (2021) 473-500.

39 Vooral bekend is het spraakmakende artikel uit 2021 (zie noot 1) over de ten minste 6500 migrantenarbeiders die zijn gestorven in Qatar in totaal (dus ook los van het WK) maar de krant speelt al tien jaar met enkele honderden artikelen een voorttrekkersrol.

40 Jerome Valcke: "FIFA is not the UN" *Al Jazeera* (5 april 2014) <https://www.aljazeera.com/program/talk-to-al-jazeera/2014/4/5/jerome-valcke-fifa-is-not-the-un/>.

41 Voor een beknopte analyse: Tomlinson, *FIFA*, hst. 1, 8, 9.

mensenrechtenschendingen te rapporteren, al bleef dit weinig transparant.⁴² Anders dan bij de Olympische Spelen van Sochi 2014 ontstond er ditmaal geen internationaal protest tegen Rusland als gastland of politieke druk op de FIFA, vooral omdat een directe aanleiding hiervoor ontbrak en de invasie van de Krim en de aanhoudende oorlogvoering in Oekraïne voor Westerse landen grotendeels uit het zicht waren geraakt.⁴³ Ondertussen voerde Qatar onder externe druk en nu ook van de FIFA voorzichtige hervormingen voor om de ergste reputatieschade te voorkomen, zoals de invoering van een minimumloon en de ontmanteling van het kafala-systeem voor gastarbeid.⁴⁴

Een verschuivend krachtenveld

De afgelopen vijftien jaar zijn nieuwe samenwerkingsverbanden ontstaan die mensenrechtenschendingen in de sportwereld structureel monitoren. De acties rond de Spelen van Beijing (2008) speelden een sleutelrol in de overgang van het ad hoc agenderen van mensenrechten, zoals in de jaren '70, naar het constant koppelen van grote sportevenementen aan mensenrechtenschendingen. Zo richtten in 2015 AI en HRW met gelijkgezinde ngo's de Sport and Rights Alliance op, een wereldwijde coalitie om mensenrechtenmistanden rond sport aan te kaarten. Enkele jaren later volgde de vestiging van een onafhankelijk Centre for Sport and Human Rights in Genève geleid door een voormalige Hoge Commissaris voor de Mensenrechten van de VN. Deze organisatie vervult een spilfunctie als waakhond, expertisecentrum en platform dat bij sportevenementen betrokken partijen – vakbonden, sponsors, overheden, sportbonden, ngo's, atleten, mediabedrijven – samenbrengt.⁴⁵ Steeds meer actievoerende partijen hebben sport ontdekt als mediageniek middel om donoren te verwerven en doelen te bereiken. Hierbij worstelen ze met een dilemma: zich activistisch opstellen en boycots eisen, of samenwerken met sportorganisaties en betrokkenen in de hoop vooruitgang te boeken.

42 Hierover: Daniela Heerdt, 'Winning at the World Cup: a matter of protecting human rights and sharing responsibilities', *Netherlands Quarterly of Human Rights* 36:2 (2018) 86-92.

43 Zie over relatieve uitblijven kritiek ook: Henk Erik Meier et al., 'Politicization of a contested mega event: the 2018 FIFA World Cup on Twitter' *Communication & Sport* 9:5 (2021) 785-810.

44 Hierover ook: Mohammed Al Thani, 'Channeling soft power: the Qatar 2022 World Cup, migrant workers, and international image' *IJHS* 38:17 (2021) 1729-1752.

45 Lucy Amis, 'Mega-sporting events and human rights – a time for more teamwork?' *Business and Human Rights Journal* 2:1 (2017): 135-141.

Tegelijkertijd is de houding van de FIFA ook veranderd: deze negeert niet langer actiegroepen, maar hoopt dat samenwerking met ngo's en ook de VN legitimiteit verleent en al te heftige kritiek voorkomt.

De legalisering van megasportevenementen is de laatste maar cruciale factor die de verhouding tussen het WK voetbal en politiek doet omslaan.⁴⁶ Tot voor kort was het ondenkbaar dat de FIFA juridisch verantwoordelijk zou kunnen worden gehouden voor misstanden rond een WK. Internationale sportbonden hebben zich vakkundig buiten nationale juridische kaders geplaatst en recente pogingen om de FIFA aan te klagen inzake Qatar strandden vooralsnog bij de Zwitserse rechter. Maar sinds de aanneming van een mensenrechtenbeleid door de FIFA in 2016 en de eerdere VN-richtlijnen voor bedrijfsleven en mensenrechten volgen de ontwikkelingen elkaar snel op, voortgestuwd door de rol van de hierboven genoemde actiegroepen. Inmiddels loopt er in Frankrijk een rechtszaak tegen een bij het Qatarese WK betrokken bouwconsortium wegens arbeidsrechtenschendingen.⁴⁷ Voorheen beschouwden zowel nationale overheden als internationale organisaties en rechtshoven internationale sportevenementen niet als een veld of beleidsterrein wat binnen hun takenpakket viel. Maar door de publieke debatten rondom dergelijke sportevenementen en de groeiende miljardenindustrie hieromheen is dit veranderd. Deze draai viel samen met het uitkristalliseren van een nieuwe internationale beleidsagenda voor het meer aansprakelijk houden van niet-staatelijke actoren zoals bedrijven voor milieuschade en mensenrechtenschendingen in VN-richtlijnen voor bedrijfsleven en mensenrechten van 2011. Het lijkt steeds meer een kwestie van tijd voor sport wordt opgenomen in nationaal of Europees mensenrechtenbeleid.⁴⁸ Hiervoor pleit sinds kort de Duitse overheid en vooralsnog is de Duitse voetbalbond de enige nationale bond die een officieel mensenrechtenbeleid heeft.⁴⁹

46 Voor een diepgravende analyse van de relatie tussen mensenrechten, het WK en de FIFA vanuit juridisch perspectief: Daniela Heerdt, *Blurred lines of accountability and responsibility. Human rights abuses at mega sporting events* (Cambridge 2021).

47 Le Parisien en AFP, 'Qatar: une filiale du groupe Vinci mise en examen pour des accusations de conditions de travail ou d'hébergement incompatibles avec la dignité humaine' *Business & Human Rights Resource Centre* (9 november 2022) <https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/quatar-une-filiale-du-groupe-fran%C3%A7aise-vinci-est-mise-en-examen/>.

48 Over deze ontwikkelingen ook: Paul Reef, 'Hervorm de sportwereld in plaats van Qatar' *Clingendael Spectator* (16 november 2022) <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/hervorm-de-sportwereld-plaats-van-qatar>.

49 Zie Christoph Becker, 'Nancy Faeser im Interview. "Menschenrechte müssen verbindlich sein"', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (2 november 2022); Sport & Rights Alli-

Conclusie

Inmiddels zijn mensenrechten door aanhoudend protest en debat onlosmakelijk verbonden geraakt aan het WK Voetbal. Zeker na de Koude Oorlog zijn mensenrechten een soort mondiaal moreel lingua franca geworden en vormen ze sinds de afgelopen vijftien jaar hét dominante kader om politieke kwesties rond het WK te framen. Op papier passen mensenrechten als set universele idealen om de wereld te verbeteren goed bij de bestaande narratieven van de FIFA. De FIFA wees mensenrechten alleen decennialang als politieke intrusie in de sportwereld van de hand, ook omdat men zich niet tot de politieke situatie van het gastland wenste te hoeven verhouden. De recente draai van de FIFA op dit vlak werd niet uit eigen beweging maar onder externe druk gemaakt. Toch past deze koerswijziging in een historisch patroon. Wanneer er voldoende consensus is dat politieke thema's als anti-apartheid, anti-racisme of duurzaamheid ook sportieve thema's moeten zijn eigent de FIFA zich deze toe door deze in te bedden in bestaande narratieven van apolitieke sport. Mensenrechten worden gekoppeld aan de universele – en dus niet politieke – idealen die voetbal heet te bevorderen als vrede en verbroedering. Zo fungeren mensenrechten als een retorische vorm van *corporate social responsibility* voor de FIFA: een veelomvattend concept dat tegelijkertijd abstract en rekbaar genoeg is om iedere partij wat te bieden.

Desondanks is het voor de FIFA geen stap zonder risico's, aangezien mensenrechten nu eenmaal politiek omstreden zijn en al naar gelang ideologie en per land anders geïnterpreteerd worden. Bovendien heeft lang niet ieder land relevante internationale mensenrechtenverdragen geratificeerd en weigeren ook veel bij megasportevenementen betrokken partijen als constructiebedrijven of sponsors zich aan mensenrechtenconvenanten te committeren. Een extra bron van conflict is daarnaast het groeiende aantal autoritaire en/of niet-Westerse gastlanden van het WK Voetbal. Want waar in de jaren zestig of zeventig nog maar een select groepje actievoerders geïnteresseerd was in sport, is deze groep sinds de jaren negentig en zeker ná 2010 explosief gegroeid, van lokale protestgroepen tot ngo's als Human Rights Watch en de Verenigde Naties. Megasportevenementen bieden zulke actoren een mediaplatform om donoren en aandacht te verkrijgen en potentieel een hefboom om verandering te bewerkstelligen. Ook is de dynamiek van zulk internationaal protest veranderd: van boycotts naar een gecompliceerde mix van activisme en dialoog. Voor de FIFA geldt bovendien dat zulk overleg de plannen van de sportbond legitimeert en dus lucratiever is dan protest

ance, 'Germany: at the tipping point for human rights & sport', <https://sportandrightsalliance.org/germany-at-the-tipping-point-for-human-rights-sport/> (11 mei 2022).

negeren. Want de recente samenwerking tussen maatschappelijke actoren en de FIFA op mensenrechtenvlak heeft als risico dat het uiteindelijk het narratief van sport als kracht ten goede versterkt, terwijl concrete resultaten dikwijls uitblijven.

Anno 2023 lijkt internationale sport politieker dan het in decennia is geweest, in ieder geval sinds de jaren '70 van de Koude Oorlog. Denk bijvoorbeeld aan de sportieve sancties jegens Rusland en Belarus, transnationaal atletenactivisme tegen racisme, de Amerikaanse diplomatieke boycot van de Winterspelen van Beijing, of de instroom van geld en het gebruik van sport als uithangbord vanuit de Golfstaten. Ook het thema mensenrechten staat nu permanent op de agenda. Toch geldt dat het voor internationale sportbonden niet alleen praktisch lastig is om effectief mensenrechten rond hun sportevenementen te waarborgen, met alle betrokkenen van lokale bouwbedrijven en gemeenten tot Adidas en de VN. Het breekt met een diep ingesleten historische padafhankelijkheid van autonomie en narratieven van politieke neutraliteit. Hoe je het ook wendt of keert, met de acceptatie van een mensenrechtenbeleid zet de FIFA een eerste stap in het zich niet langer buiten geldende legale kaders plaatsen. Toch geldt dat structurele hervormingen zullen moeten worden afgedwongen en nationale of Europese wetgeving voor bedrijfsleven en niet-statelijke actoren ook op sport moeten worden toegespitst. Want alle retoriek van voetbalbonden ten spijt, anders zullen ook na Qatar mensenrechten buitenspel blijven.

Vloeistof in vroegmoderne visuele cultuur

Bewegend bloed in Honthorsts heilige Sebastiaan

Marte Sophie Meessen

En man met donker haar hangt slap in de touwen die strak om zijn arm en pols zijn gebonden (figuur 1).¹ De afgeknelde ledematen kleuren grauw door het gewicht van zijn hangende lijf. Het felverlichte bleke lichaam, gekleed in een lendendoek en aan een boomstam gebonden, steekt af tegen de donkere bosrijke omgeving. De pijlen in zijn linkerarm, rechterbeen en torso, zijn het bewijs van een recente executie. De roerloze man is buiten bewustzijn terwijl het bloed nog uit zijn verse wonden druipt. Opmerkelijk is het verloop van het afgebeelde bloed, dat niet alleen naar beneden stroomt maar ook schuin en horizontaal op zijn lichaam is opgedroogd. Alles met massa wordt naar beneden getrokken, zo ook bloed. Deze kennis kan het verloop en richting van de bloedstroompjes uitleggen als een verandering van positie: de man stond rechtop, werd toen geraakt en is kort daarna in elkaar gezakt. Het verhaal van de heilige Sebastiaan wordt versterkt door de natuurlijke beweging van de vloeistof, als subtiel spoor van tijdsindicatie.

Figuur 1: Gerard van Honthorst, *Heilige Sebastiaan*, circa 1623, olieverf op doek, 101x117 cm. Bron: National Gallery London, inv. nr. 4503. Image & copyrights National Gallery London.

1 Figuur 1 is het eerste originele ontwerp door Honthorst uit circa 1620, deze is links-onder gesigneerd. Er bestaat ook een kopie door zijn atelier in Utrecht gemaakt in 1623.

De affectieve rol van de beweging van vloeistoffen is nog weinig onderzocht in de kunstgeschiedenis. Ondanks dat het spetterende, sijpelende en druipende eeuwenlang werd afgebeeld, is in studies tot nu toe vooral de nadruk gelegd op het soort materiaal, bijvoorbeeld wijn, tranen of bloed. De definitie uit het Van Dale woordenboek stelt echter vooral dat een vloeistof de potentie tot 'vloeien' heeft; een eigenschap die tijdsverloop impliceert.² Kunst uit de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek biedt een rijkdom aan verbeelde druppelende substanties. Wat kan, op basis van een zeventiende-eeuws schilderij door Gerard van Honthorst, worden gezegd over de rol en betekenis van vloeistof in kunst?

Liquide middelen verbeeld in vroegmoderne kunst

Recentelijk is er binnen de bredere geesteswetenschappen een groeiende aandacht voor vloeistoffen, in relatie tot geschiedenis, fysiologie, mechanica en religie. Het boek *Blood, Sweat and Tears, The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe* (2012) legt de focus op de verschillende manieren waarop de functie van het lichaam en vloeistoffen werden opgevat in het vroegmoderne Europa.³ De relaties tot vloeistoffen veranderden namelijk door de tijd heen. Uit deze studies blijkt dat het woord 'vloeistof' of equivalent, buiten de mechanica niet vaak voorkwam, en er meestal werd gesproken over het soort, zoals water, melk, tranen, urine en de humores of lichaamssappen: gele gal, zwarte gal, slijm en bloed. In *Einfluss, Strömung, Quelle: Aquatische Metaphern der Kunstgeschichte* (2018) worden diverse metaforische interpretaties van vloeistoffen, en het concept fluïde, in culturele producten toegelicht.⁴ In deze uitgave beschrijft Itay Sapir het belang van tegenstrijdigheden: de stevigheid van vaste materialen wordt versterkt door de aanwezigheid van vloeistoffen. Hij bestempelt de vroegmoderne tijd zelfs als de 'liquid Baroque'.⁵ Uit het onderzoek blijkt dat vloeistof

2 'Van Dale' <<https://run-vandale-nl.ru.idm.oclc.org> [geraadpleegd 9 maart 2023]. 'Vloei-stof: (1736) gevormd van vloeien + stof, mogelijk vertaling van Frans fluide; elke stof die zich bevindt in de vloeibare aggregaattoestand, m.n. die zich van nature in die toestand bevindt.'

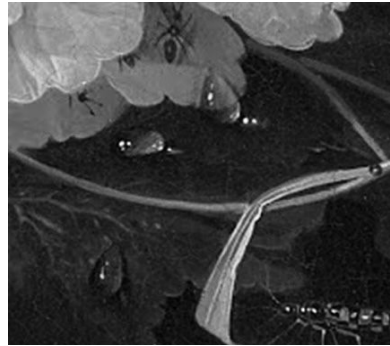
3 Manfred Horstmanshoff e.a. ed., *Blood, Sweat and Tears: The Changing Concepts of Physiology from Antiquity into Early Modern Europe* (Leiden: Brill 2012); Ruben Verwaal, 'Inhouden en uitscheiden', in: *Gelukkig Gezond!: Histories of Healthy Ageing* (Barkhuis 2017) 98–111.

4 Ulrich Pfisterer en Christine Tauber, *Einfluss, Strömung, Quelle: Aquatische Metaphern der Kunstgeschichte* (Bielefeld: Transcript 2018).

5 Itay Sapir, 'Flowing Wine, Solid Stone: Dionysian and Apollonian Metaphors in Writing on Seventeenth-Century Art', in: *Einfluss, Strömung, Quelle: Aquatische Metaphern der Kunstgeschichte* (De Gruyter 2018) 199–216.

stoffen soms letterlijk verbeeld worden als substantie, en soms hebben ze juist een meer symbolische betekenis. De ene keer hebben water, tranen of bloed de hoofdrol in kunstwerken, terwijl ze de andere keer een bijrol spelen. Het boek *Fluid Bodies and Bodily Fluids in Premodern Europe* (2019) benadrukt dat de analyse om vloeistof in de kunsten te kunnen duiden tweeledig moet zijn: het vereist oog voor detail maar ook kennis over de historische situatie ten tijde van de vervaardigingsdatum, omdat bepaalde vloeistoffen in relatie stonden tot bepaalde gebeurtenissen, verhalen of rituelen.⁶ Vooral menselijke vloeistoffen kunnen worden begrepen als verlengstuk van het lichaam, als potentieel instrument voor communicatie. Het kunnen herkennen van het soort vloeistof is belangrijk voor de interpretatie van het kunstwerk.

Vooral water en bloed zijn door de eeuwen heen en overal ter wereld veel afgebeeld. De verbeelding van water is grofweg op te delen in lichaamsgerelateerde producten zoals tranen, zweet en speeksel, in mechanische constructies zoals fonteinen en in natuurlijke verschijningsvormen als rivieren, regen en dauwdruppels. In *The Pensive Image* (2020) beschreef Hanneke Grootenboer niet alleen de betekenis, maar ook het belang van de geschilderde dauwdruppels in stillevens. De onopvallende condens-druppeltjes spreken direct tot de verbeelding. In de verhandeling *Imagines* stelde Philostratus (ca. 170-245) dat het weergeven van een druppel de ultieme test was voor picturaal realisme.⁷

Figuur 2: Abraham Mignon, *Detail: Stilleven met bloemen en een horloge*, ca. 1660 - ca. 1679, olieverf op doek, 75×60 cm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam inv. nr. SK-A-268

6 Michael David Barbezat en Anne M. Scott, *Fluid Bodies and Bodily Fluids in Premodern Europe: Bodies, Blood, and Tears in Literature, Theology, and Art* (Yorkshire: Arc Humanities Press 2019).

7 Arthur Fairbanks, 'Philostratus the Elder, *Imagines* Book 1.16-31' <<https://www.theoi.com/Text/PhilostratusElder1B.html>> [geraadpleegd 10 januari 2023]. Book 1:2 Comus: 'I praise, too, the dewy look of the roses, and assert that they are painted fragrance and all.' And book 1:23 Narcissus: *The painting has such regard for realism that it even shows drops of dew dripping from the flowers and a bee settling on the flowers – whether a real bee has been deceived by the painted flowers of whether we are to be deceived into thinking that a painted bee is real, I do not know.*'

De zeventiende-eeuwse bloemstillevenschilders namen dit ter harte; soms werden de dauwdruppels verbeeld als spiegelende koepeltjes met perfecte oppervlaktespanning rustend op een zacht groen blad, maar vaker werden de dauwdruppels rollend afgebeeld, op het moment dat de zwaartekracht de overhand kreeg (figuur 2). Nederlandse kunstenaars leerden elkaar om deze druppels geloofwaardig te verbeelden. Zo schreef Willem Beurs in zijn instructieve traktaat uit 1692: '[...] en daarna zoo schommelt den dauw op uw welgeschilderde persike met swart en wit alleen [...] Men schilderd den dauw of dons op den dag met koolswart lak en wit; of ultramarijn lak en wit, en maakt de schaduwe wat donkerder, na dat het leeuen is: en met deeze onderwijzinge behoorden de persiken te vreedden te zijn.'⁸ Zo simpel is de subtiele suggestie van frisheid. Deze details fungeren als een knipoog van beweging en levendigheid binnen de tijdloze verstillings van het schilderij en hebben expliciet de functie om de kijker aan te zetten tot nadenken.⁹

Tranen, een andere soort waterachtige vloeistof, spelen in op een fundamenteel aspect van kunstervaring: de herkenning. James Elkins schreef over tranen in *Pictures and Tears* (2001) dat ze niet alleen dienen om het verhaal te vertellen, maar ook om de kijker te beroeren (figuur 3).¹⁰ Tranen kunnen de gedachtegang van de beschouwer manipuleren.¹¹ Dit soort affect wordt door de filosoof Giles Deleuze begrepen als 'besmettelijkheid' of 'aanstekelijkheid'; een

Figuur 3: Hendrick ter Brugghen, Detail: Heraclitus, 1628, olieverf op doek, 85,5-70cm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. SK-A-2784

8 Willem Beurs, *De groote waereld in't klein geschildert, of Schilderagtig tafereel van 's weerelds schilderyen. Kortelyk vervaet in ses boeken* (Amsterdam: Johannes en Gillis Janssonius van Waesberge 1692) 135, 138–139.

9 Hanneke Grootenboer, *The Pensive Image: Art as a Form of Thinking* (Chicago: University of Chicago Press 2021) 111–115.

10 James Elkins, *Pictures and Tears: A History of People Who Have Cried in Front of Paintings* (Routledge 2005) ix–xii, 205–218; Jonathan Pevsner, 'Leonardo da Vinci's studies of the brain', *The Lancet* 393 (2019) 1465–1472 <doi:10.1016/S0140-6736(19)30302-2>.

11 Susan Broomhall, 'Catherine's Tears: Diplomatic Corporeality, Affective Performance, and Gender at the Sixteenth-century French Court', in: Anne M. Scott, Michael David Barbezat, *Fluid Bodies and Bodily Fluids in Premodern Europe: Bodies, Blood, and Tears in Literature, Theology, and Art* (Yorkshire: Arc Humanities Press 2019) 55–72.

Figuur 4: Meester van het Martyrium der Tienduizend, Christus in de wijnpers, 1463-1467, gravure, handgekleurd in rood en groen, 70×48 mm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-1881-A-4687

vorm van empathie.¹² Maar hoe vaak zetten tranen in kunst daadwerkelijk aan tot huilen?¹³ Al zal de gemiddelde kijker niet per se worden geroerd door een enkel geschilderde traan, toch helpen biggelende tranen met het herkennen van de emotie. Er kan worden gesteld dat kunst 'iets met je doet': het beweegt je.¹⁴ Dit is waarom *romcoms* en horrorfilms al decennia een aanzienlijk deel van de entertainment sector vullen; suggesties van sterke emoties spreken tot de sensationele verbeelding

Naast water is bloed de meest voorkomende verbeelde vloeistof in de visuele cultuur. Vanaf het moment dat de drukpers een levendige prentcultuur mogelijk maakte, hebben vijftiende- en zestiende-eeuwse kunstenaars zich door spectaculaire

ulaire legendes en Bijbelverhalen laten inspireren tot het maken van bloederige illustraties. In praktische zin werd het bloed vaak gesimplificeerd tot rode streken verf (figuur 4), of werd het met abstracte lijnen neergezet (figuur 5). Toch weerhield de gesimplificeerde weergave van bloed de kijker er niet van om analogieën te maken tussen het kunstwerk en de realiteit. Verbeeld bloed werd vaak begrepen als een symbool van leven, en verwijzing naar de dood.

12 Anthony Uhlmann, 'Affect, Meaning, Becoming, and Power: Massumi, Spinoza, Deleuze, and Neuroscience', in: Alex Houen ed., *Affect and Literature*. Cambridge Critical Concepts (Cambridge: Cambridge University Press 2020) 159–174 <doi:10.1017/9781108339339.009>.

13 Ruth Leys, 'The Turn to Affect: A Critique', *Critical Inquiry* 37 (2011) 434–472 <doi:10.1086/659353>.

14 Sue L. Cataldi, *Emotion, Depth, and Flesh: A Study of Sensitive Space: Reflections on Merleau-Ponty's Philosophy of Embodiment* (New York: SUNY Press 1993) 1–2, 44. Emoties worden soms 'vlak' of 'diep' genoemd. Het is lastig hier vaste criteria aan te binden. Cataldi probeert met haar concept 'sensitive space' en op basis van analyse van filosofische theorieën over ervaring en emotie een benadering van deze indicaties te geven.

In de catalogus bij de tentoonstelling *Blood: Art, Power, and Pathology* is de functie van de verbeelding van bloed in kunst opgedeeld in drie categorieën: emotie, macht en wetenschap.¹⁵ In gewelddadige scènes fungeerde de suggestieve weergave van bloed inderdaad vaak als versterkende factor, al werd het in sommige gevallen juist expliciet weggelaten voor toonbaarheid en leesbaarheid van de voorstelling. Voorbeelden hiervan zijn de prent door Jan Luyken die de juridische rechtsgang maar al te graag gruwelijk weergaf (figuur 6) en het schilderij door Cornelis van Haarlem die in een Bijbels slagveld juist geen druppel in beeld bracht (figuur 7). Naast de expliciete verhalen, komt bloed ook voor in wetenschappelijke illustraties, zoals de prent door Pieter van de Gunst voor een publicatie van de arts Godfried Bidloo waarin bloed en bloedsomloop systemisch verbeeld zijn (Figuur 8).¹⁶ Voorbeelden van symbolische weergaven van bloed zijn motieven als Christus in de Wijnpers en de Fontein des Levens (figuur 4 en 5). Op basis van analyses van Middeleeuwse teksten en beelden blijkt dat bloed vaak tegelijkertijd naar fictie en realiteit verwijst.¹⁷ Zo is bloed in religieuze afbeeldingen vaak in verband gebracht met Christus' lijdensweg en diende de weergave ervan als aansporing voor interne reflectie en devotionele toewijding.¹⁸ Elementen zoals bloed

Figuur 5: Anoniem, *Christus als fontein des levens (Fons Vitae)*, 1600-1699, houtsnede, 391× 314mm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-208.133

Naast de expliciete verhalen, komt bloed ook voor in wetenschappelijke illustraties, zoals de prent door Pieter van de Gunst voor een publicatie van de arts Godfried Bidloo waarin bloed en bloedsomloop systemisch verbeeld zijn (Figuur 8).¹⁶ Voorbeelden van symbolische weergaven van bloed zijn motieven als Christus in de Wijnpers en de Fontein des Levens (figuur 4 en 5). Op basis van analyses van Middeleeuwse teksten en beelden blijkt dat bloed vaak tegelijkertijd naar fictie en realiteit verwijst.¹⁷ Zo is bloed in religieuze afbeeldingen vaak in verband gebracht met Christus' lijdensweg en diende de weergave ervan als aansporing voor interne reflectie en devotionele toewijding.¹⁸ Elementen zoals bloed

15 J.M. Bradburne e.a., *Blood: Art, Power, Politics, and Pathology* (Munich: Prestel 2001) 7–18.

16 Mechthild Fend, 'Drawing the Cadaver ad vivum: Gérard de Lairesse's Illustrations for Govard Bidloo's *Anatomia Humani Corporis*', in: *Ad vivum? Visual Materials and the Vocabulary of Life-Likeness in Europe before 1800* (Leiden, The Netherlands: Brill 2019) 294–327 <doi:https://doi.org/10.1163/9789004393998_011>.

17 Beate Fricke, 'A liquid history: Blood and animation in late medieval art', *Res: Anthropology and Aesthetics* 63–64 (2013) 53–69 <doi:10.1086/690977>.

18 Diana Hiller, 'Sainly Blood: Absence, Presence, and the Alter Christus', in: *Anne M. Scott, Michael David Barbezat, Fluid Bodies and Bodily Fluids in Premodern Europe: Bodies, Blood, and Tears in Literature, Theology, and Art* (Yorkshire: Arc Humanities Press 2019) 133–158.

werden in de kunst actief gebruikt als visuele actoren om empathische betrokkenheid te stimuleren.

Figuur 6: Jan Luyken, *Hans Misel te Warthausen onthoofd*, 1571, 1685, ets, 114×139 mm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-44.299

Een eeuw van observatie in de Nederlandse Republiek

Naast water en bloed, zijn er in de kunstgeschiedenis nog talloze andere vloeistoffen verbeeld, zoals (moeder)melk, wijn en soep, maar ook menselijke excrementen als braaksel en urine, en alchemistische substanties zoals gesmolten metalen. Stofuitdrukking en materiaaleigenschappen zijn onvermijdelijke artistieke uitdagingen voor de realistische schilderkunst. Uitdagingen die de kunstenaars uit de zeventiende eeuw maar al te graag aangingen.

De vroegmoderne Nederlandse Republiek werd gevormd door het nieuwe protestantse en politieke klimaat. Tegelijkertijd vond in Europa een mentaliteitsverandering plaats binnen de kunst en wetenschapsbeoefening. Zo werden, naast het voortbouwen op klassieke theorieën en humanistische ideologieën, waarneming en experiment steeds belangrijker gevonden als onderzoeksmethode. Illustraties bleken van fundamenteel belang in de communicatie van theorieën over de werking van het lichaam en de natuur. Dankzij de drukpers kon dit soort informatie makkelijk worden verspreid.¹⁹ Als gevolg van deze maatschappe-

19 Alexander Marr, 'Knowing Images', *Renaissance Quarterly* 69 (2016) 1000–1013; Claudia Swan, 'The Uses of Realism in Early Modern Illustrated Botany', in: *Visualizing Medieval Medicine and Natural History, 1200-1550* (Aldershot: Ashgate 2006) 239–249; Dackerman, Susan, 'Introduction: Prints as Instruments', in: *Prints and the Pursuit of Knowledge in Early Modern*

lijke ontwikkelingen werden natuurgetrouwe afbeeldingen ook populair op de kunstmarkt. Deze veranderingen spoorden kunstenaars aan zich te scholen in literatuur, anatomie en geometrie. In de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunsttheorie werd kennis over - en het namaken van de zichtbare wereld dus expliciet benadrukt en geprezen. Culturele producten kregen, naast de vertrouwde devotionele taak, ook steeds vaker seculiere educatieve en vermakende functies. Realistisch-ogende voorstellingen werden vaak gecombineerd met moralistische lessen. De subtiele balans tussen zowel realisme en fictie als het passieve en het actieve lijkt een artistiek spel dat vanaf de zestiende eeuw sturend is voor de ontwikkeling van genres in kunst. De natuurgetrouwe visuele cultuur uit de Nederlandse Republiek was bij uitstek een synthese van kennis en kunde. In deze context werden ook vloeistoffen opvallend naturalistisch verbeeld.

Figuur 7: Cornelis Cornelisz. van Haarlem, *De kindermoord in Bethlehem*, 1590, olieverf op doek, 245×358 cm. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. SK-A-128

Het druipende bloed door Gerard van Honthorst

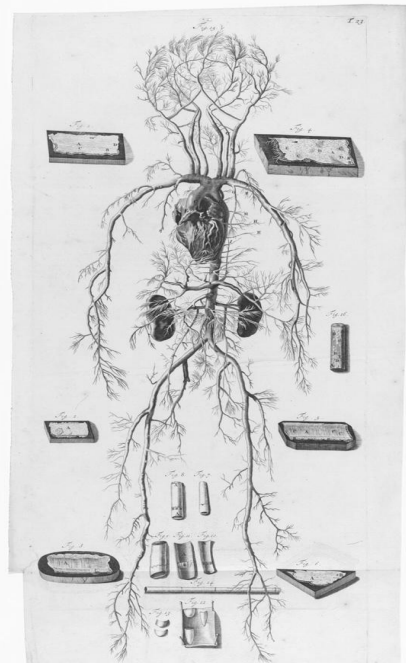
Stilistische variatie en vernieuwing in kunst was iets waar de Utrechtse kunstenaar Gerard van Honthorst (1592-1656) al vroeg in zijn carrière mee te maken kreeg. Hij werd in Utrecht opgeleid door de maniëristische schilder Abraham Bloemaert.²⁰ Over hem schreef kunsttheoreticus Karel van Mander (1546-1606) in zijn *Schilderboeck* (1604) dat Bloemaert door een zelfervaren tekort aan mentors wilde dat zijn eigen leerlingen hem in

Europe (New Haven: Yale University Press 2011) 19–35.

²⁰ J. Richard Judson en Rudolf E.O. Ekkart, *Gerrit van Honthorst 1592-1656* (Ghent: Davaco Publishers 1999) 1–24.

actie zagen, zodat ze goede gebruiken ('de kunst') konden afkijken.²¹ Na zijn opleiding vertrok Honthorst rond 1610 naar Rome. In deze katholieke omgeving kwam hij in aanraking met schilderijen door Rafaël, Guido Reni, de Carracci en Caravaggio.²² Caravaggios onverchrokken licht-donker contrast stak sterk af tegen de eveneens populaire barokke arcadische sferen in Bolognese en Franse artistieke tradities. Honthorst adopteerde de carravaggistische stijl die hem in Italië de bijnaam *Gherardo delle Notti* opleverde. Bij zijn terugkeer naar Nederland in 1620 werd Honthorst geconfronteerd met een ander religieus klimaat. De katholieke Honthorst moest zijn draai zien te vinden in een grotendeels protestantse gemeenschap die andere soorten onderwerpen en meer sobere beeldtaal prefereerde.²³ Honthorst speelde goed in op deze situatie. Hij werd in 1622 lid van het Sint-Lucasgilde en kreeg al snel opdrachten van vooraanstaande families. Het werk met daarop de heilige Sebastiaan schilderde Honthorst rond 1623 (figuur 1). Of hij dit werk voor een opdrachtgever maakte, voor de markt, of als meesterproef is niet bekend.²⁴ De naturalistische thematiek en het clair-obscur passen in Honthorsts stilistische ontwikkeling, echter de

Figuur 8: Pieter van Gunst, naar Gerard de Lairese, Anatomische studie van de bloedvaten en de bloedsomloop, 1685, gravure en stippelgravure; drie aan elkaar geplakte bladen, 273×653mm. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-70.640.

Bron: Rijksmuseum Amsterdam. Illustratie uit: Bidloo, Godefridus. Anatomia humani corporis centum & quinque tabulis (...). Amsterdam: Weduwe Joannes van Someren, Hendrick Boom en erven Dirk Boom, 1685.

21 Karel van Mander, *Het Schilder Boeck* (Haarlem: Passchier van Wesbusch, 1604) 297r–297v.

22 Judson en Ekkart, *Gerrit van Honthorst*, 26–31.

23 *Ibid.*, 1–24.

24 Judson en Ekkart, *Gerrit van Honthorst*.

keuze voor het motief en bloederige details zijn hiermee nog niet geduid.

De vertelling van het martelaarschap van de heilige Sebastiaan is afkomstig uit de *Legenda Aurea*.²⁵ De prevalentie van de verbeelding van de heilige Sebastiaan hing samen met zijn rol als beschermheilige van Schuttersgildes en als één van de Pestheiligen. Het verhaal is als iconografisch motief meestal verbeeld met Sebastiaan rechtop vastgebonden aan een zuil of paal, doorboord met pijlen en bij bewustzijn (figuur 9). Door de geketende houding en bloederige wonden die overeenkwamen met de manier waarop Christus werd afgebeeld bij zijn kruisiging, werd de heilige Sebastiaan soms ook als een alternatieve Christus ('Alter Christus') gezien, wat bijdroeg aan zijn populariteit.²⁶ Toch

Figuur 9: Albrecht Dürer, Heilige Sebastiaan, 1497–1501, gravure, 106x76 mm. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. RP-P-OB-1218.

bleek de weergave van bloed niet altijd belangrijk in dit motief. In de meeste voorstellingen van Sebastiaan komt zelfs geen bloed voor en in een enkel kunstwerk zijn de pijlen niet eens verbeeld. Honthorst afwijkende interpretatie van dit motief, door hem onderuitgezakt, buiten bewustzijn en met bloedende wonden te verbeelden, roept de vraag op hoe de kunstenaar tot deze compositie kwam.

In Italië, Spanje, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden is de heilige Sebastiaan veelvuldig verbeeld. Honthorst kende ongetwijfeld talloze katholieke kunstwerken met daarop levenloze lichamen in kruisafna-

25 De *Legenda Aurea* door Jacobus de Voragine (ca. 1275-1300) werd in de 15e eeuw ook wel het *Passionaal* genoemd, behoorde tot de meest verspreide en gelezen boeken uit de late Middeleeuwen. In het verhaal over de heilige Sebastiaan is hij Diocletianus' lijfwacht (Centurion) en weigert hij onder het prefect Fabian zijn nieuwe christelijke geloof op te geven. Diocletianus laat hem executeren met pijlen, vastgebonden aan een paal in het *Campus Martius*. Hij overleefde de executie, mede door Irene haar verzorging. Uiteindelijk werd Sebastiaan alsnog in opdracht vermoord en met knuppels om het leven gebracht.

26 Hiller, 'Saintly Blood: Absence, Presence, and the Alter Christus'.

Van Mander ook in zijn leer-
dicht overgenomen waar-
bij hij het belang van onna-
tuurlijke houdingen benoemd:
'Verwronghen, verdraeyt, de
leden ghebroken'.²⁸ Door een
overtuigend levenloze compo-
sitie kon Honthorst het bloed de
hoofdrol laten spelen.

Het toegevoegde bloed,
naar beneden stromend en
opgedroogd in diverse rich-
tingen, is overduidelijk een
bewuste artistieke overweging.
Biograaf J. Richard Judson vatte
Honthorsts talent samen: 'he
vacillated between the tradi-
tional and the new, creating
the characteristic symbioses
of humble and pious image-
ry (...)'.²⁹ In een tijd van open-
lijke wetenschappelijke discus-
sies, interdisciplinaire uitwis-
seling, weelderige internationa-

le prentcultuur, publiek theater en rederijderskamers, sluit Honthorsts
innovatie aan op de heersende creatieve autonomie.³⁰ In de zeventiende-
eeuwse instructieboeken werd aangestuurd op aterlierpraktijken waar-
in natuurgetrouw en 'naer het leven' zou moeten worden gewerkt.³¹ Het

Figuur 11: Onbekend (eerder toegeschreven
aan Giovanni Lanfranco), Heilige
Sebastiaan, 1615-1620, olieverf op doek,
165x108 cm. Bron: SMK Denemarken,
inv. nr. KMSsp113.

omnia ad exprimendam corporis mortem, congruunt, quod quidem omniu difficilimu
est.'

28 Mander, *Het Schilder Boeck*. Van der Actitude, welstandt, ende weldoen eens Beelts:
Het vierde Capittel, 13V. Wtbeeldinghe der Affecten, passien, begeerlijckheden, en lijdens
der Menschen. Het seste Capittel. 26V en 27R.

29 Judson en Ekkart, *Gerrit van Honthorst*, 104–105.

30 Femke Kramer, *Mooi vies, knap lelijk: grotesk realisme in rederijderskluchten* (Hilver-
sum: Uitgeverij Verloren 2009) 137, 171–174.

31 Mander, *Het Schilder Boeck*; Robert Felfe, 'Naer het leven: between Image-Generat-
ing Techniques and Aesthetic Mediation', in: *Ad Vivum? Visual Materials and the Vocabulary
of Life-Likeness in Europe before 1800* (Leiden: Brill 2019) 44–88; Hessel Miedema, 'Kunsts-
childers, gilde en academie Over het probleem van de emancipatie van de kunstschilders
in de Noordelijke Nederlanden van de 16de en 17de eeuw', *Oud Holland* 101 (1987) 1–34;
Marten Jan Bok, "Nulla dies sine linie". De opleiding van schilders in Utrecht in de eerste

is waarschijnlijk dat Honthorst in zijn ateliers met modellen of studenten werkte om houding en anatomie goed te kunnen weergeven. Het is daarom niet ondenkbaar dat hij ter voorbereiding op deze innovatieve compositie het natuurlijk verloop van bloed, of een andere vloeistof met dezelfde eigenschappen, op een bewegend lichaam heeft bestudeerd.

Figuur 12: Jacques Blanchard, De heilige Sebastiaan door Irene en haar helpsters verzorgd, 1630-1638, olieverf op doek, 153×202cm. Rijksmuseum Amsterdam inv nr. SK-A-4091

De vloeibare kunstbeleving

Tegenwoordig wordt binnen de vloeistoffysica het gedrag van vloeistoffen onderzocht via wiskundige simulaties met aardse zwaartekracht parameters. Het zogenaamde stromingsgedrag hangt af van het soort substantie. Zo is bloed een complexe meerfasen vloeistof dat zich anders gedraagt dan water, doordat het bepaalde moleculen bevat die de eigenschappen veranderen. Wetenschappelijk begrip staat echter los van de herkenning op basis van ervaring. Vrijwel iedereen zal in een kunstwerk moeiteloos het soort materie herkennen en het passende gedrag kunnen invullen. Hier kan dus ook op worden ingespeeld. Zo werd in het zeventiende-eeuwse traktaat door Samuel van Hoogstraten in een hoofdstuk over de verbeelding van lelijkheid ingespeeld op deze anticipatie. Hij adviseerde bier niet helder en fris af te beelden maar als 'druppelen van't drabbich dikke bier'.³²

helft van de zeventiende eeuw', *De Zeventiende Eeuw. Jaargang 6* (1990).

³² Samuel van Hoogstraten en Frans van Hoogstraeten, *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst : anders de zichtbaere werelt : verdeelt in negen leerwinkels, yder bestiert door eene der zanggodinnen : ten hoogsten noodzakelijk, tot onderwijs, voor alle die deeze edele, vrye, en*

In het duiden van de relatie tussen realisme, kunst en ervaring, treedt dit artikel in de voetsporen van kunsthistorici Michael Baxandall, David Freedberg en Maria Loh, door uit te gaan van directe verbanden tussen geleefde ervaring en de conceptuele herkenning van verbeelde elementen in kunst.³³ Voor vloeistoffen in kunst geldt dus dat het verbeelde gedrag getoetst zal worden aan de zwaartekrachtbeleving.

Figuur 13: Gerard van Honthorst, *Detail: Heilige Sebastiaan*, circa 1623, olieverf op doek, 101x117 cm. Bron: National Gallery London, inv. nr. 4503. Image & copyrights National Gallery London.

De herkenning van een geschilderd detail zoals bloed vereist meer dan alleen begrip van het verhaal. In het kijken naar kunst wordt er ook een beroep gedaan op de participatie van de kijker, en dan met name de verbeeldingskracht.³⁴ In de *Oxford Dictionary of Emotion* (2012) stelde Derek Matravers dat een belangrijke eigenschap van kunst het teweegbrengen van sensatie is. De kern van de ervaring ligt ten grondslag aan de interne reactie en het begrijpen van het daaruit voortvloeiende gevoel.³⁵ Sterker nog, John Wakefield beschreef hoe mensen evolutionair geprogrammeerd zijn om te vertrouwen op hun zintuiglijke vermogen om functionele samenhang in de omgeving te kunnen begrijpen. Dit geldt

hooge konst oeffenen, of met yoer zoeken te leeren, of anders eenigzins beminnen (Tot Rotterdam : By Fransois van Hoogstraeten ... 1678) 66. Deel 10: Van de gebreeken en de leelijkheid'

33 Michael Baxandall, *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy: A Primer in the Social History of Pictorial Style* (Oxford University Press 1988); David Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response* (University of Chicago Press 1989); Maria H. Loh, 'Introduction: Early Modern Horror*', *Oxford Art Journal* 34 (2011) 321–333 <doi:10.1093/oxartj/kcr040>.

34 Bernd Huppau en Christoph Wulf, *Dynamics and Performativity of Imagination: The Image between the Visible and the Invisible* (New York: Routledge: Taylor & Francis 2009) 16.

35 Derek Matravers, 'Expression in the Arts', in: *The Oxford Handbook of Philosophy and Emotion* (Oxford: Oxford University Press 2012) 617–634, 618–619.

evengoed voor kunstbeleving.³⁶ Maurice Merleau-Ponty's fenomenologische filosofie verklaart dat universeel begrip een fundamenteel gedeelde oorsprong heeft: de subjectieve ervaring.

'We will arrive at the universal not by abandoning our particularity but by turning it into a way of reaching others, by virtue of that mysterious affinity which makes situations mutually understandable. [...] metaphysics begins from the moment when, ceasing to live in the evidence of the object - whether it is the sensory object or the object of science - we apperceive the radical subjectivity of all experience as inseparable from its truth value.'³⁷

Deze denkwijze is toepasbaar op Honthorst's schilderij: de kijker ziet de vloeistof en heeft vervolgens de taak deze te duiden in relatie tot bestaande kennis en binnen de kaders van de fysiologische ervaring. Perceptie is multi-zintuigelijk: het is een lichamelijke zoektocht naar (rationele) patronen. Begrip wordt dus gevormd op basis van bestaande kennis en nieuwe informatie, en kunstenaars kunnen in hun kunst de verwachte associaties sturen. Honthorst voegde met zijn bloedstroompjes met name spanning toe door een multi-temporele dimensie te creëren en de kijker aan te zetten het verhaal zelf in te vullen.³⁸ De fantasie van de toeschouwer is essentieel om dit werk volledig te begrijpen.

Deze participatie heeft ook nog een ander effect: door het natuurkundig naturalisme vervaagt het verschil tussen de fictieve en realistische delen.³⁹ Honthorst creëerde een zogenaamde meta-ervaring. Victor Stoichiță legt de meta-ervaring uit in zijn boek *The Self-Aware Image* (1997) als een directe verbinding tussen het schilderij en de toeschouwer, waarbij een overeenkomstige waarheid met die van de kijker wordt gesmeed, vaak door de materiele illusie te overbruggen.⁴⁰ Andere voorbeelden

36 Vittorio Gallese, 'A Bodily Take on Aesthetics: Performativity and Embodied Simulation', in: Antonino Pennisi en Alessandra Falzone ed., *The Extended Theory of Cognitive Creativity: Interdisciplinary Approaches to Performativity*. Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology (Cham: Springer International Publishing 2020) 135–149 <doi:10.1007/978-3-030-22090-7_9>; John F. Wakefield, *Problem Finding and Empathy in Art* (mei 1991) <<https://eric.ed.gov/?id=ED335259>> [geraadpleegd 18 januari 2023].

37 Maurice Merleau-Ponty, *Sense and Non-sense* (Northwestern University Press 1964) 92.

38 Gottfried Boehm en Ralph Ubl, *Die Sichtbarkeit der Zeit*. Eikones NFS Bildkritik NCCR Iconic Criticism (Brill 2017) 282–286.

39 David Carr, 'Narrative and the Real World: An Argument for Continuity', *History and Theory* 25 (1986) 117–131 <doi:10.2307/2505301>.

40 Victor I. Stoichiță, Pericolo, Lorenzo en Anne-Marie Glasheen, *The Self-aware Image: An Insight Into Early Modern Metapainting*. Harvey Miller studies in Baroque art (Turnhout: Brepols Publishers 2015).

hiervan zijn trompe-l'oeil schilderijen. In Honthorst's schilderij zet het bloed deze wisselwerking in gang; de tijdloze atmosfeer van de voor dood-achtergelaten figuur lijkt onverenigbaar met de incidentele positieverandering en het stromende bloed dat voortduurt. De actieve rol van de toeschouwer om deze 'tijden' te herkennen is essentieel voor de volwaardige uitwerking van het schilderij. De kijker ziet in dit werk tegelijkertijd een verleden als een heden. Immers, horizontaal lopend bloed past niet binnen de zwaartekrachtbeleving, en dwingt dus tot invullen van een logische verklaring: een positieverandering. De combinatie van imaginaire animatie met een overtuigende realiteit creëert een spannende kunstbeleving.

Dat de verbeelding van vloeistoffen niet alleen interessant is voor kunsthistorici blijkt uit de introductie van het boek *Applications of Computational Fluid Dynamics Simulation and Modeling* (2022) waarin het eerste hoofdstuk start met een quote door Nobelprijswinnaar Richard Feynman:

'There is a physical problem that is common to many fields, that is very old, and that has not been solved. It is not that there is a problem of finding new fundamental particles, but something left over from a long time ago ... over a hundred years. Nobody in physics has been able to analyze it satisfactorily in spite of its importance to the sister sciences. It is the analysis of circulating or turbulent fluids.'⁴¹

In dit statement wordt het enigmatische karakter van bewegende vloeistoffen onderstreept. Vloeibare substanties zijn een integraal onderdeel van de beleving, in de realiteit en in fictieve voorstellingen. Stromingsgedrag staat altijd in relatie tot plaats en tijd, of dit nou gaat over een schilderij waarin melk wordt ingeschonken in een kan, turbulente zeegezichten, of de simulatie van een golfeffect op stilstaand water. Verbeelde vloeistoffen bieden nog genoeg discursief materiaal voor verdere studie.

Tot slot: bloed als instrument

Op basis van de analyse van het schilderij met de heilige Sebastiaan kan worden gesteld dat de suggestie van een verbeeld verloop van vloeistoffen essentiële informatie bevat voor de lezing van dit werk. De periode waarin Honthorst werkte, wars van stilistische vernieuwing, gaf hem de vrijheid de toeschouwer te betrekken en de ervaring van de kunstkijker op scherp te zetten. Door de vloeistof te begrijpen als materie die stroomt, druppelt en gutst wordt er een affectieve betekenis toegevoegd aan een

41 Suvanjan Bhattacharyya, *Applications of Computational Fluid Dynamics Simulation and Modeling* (2022) <doi:10.5772/intechopen.94665>.

visueel element dat tot nu toe vooral als stofuitdrukking werd begrepen. Het opgedroogde bloed zet aan tot het 'zien' van een verleden-tijd en de felrode stroompjes bloed tot een heden, binnen het tijdloze motief van de heilige Sebastiaan. De bewuste artistieke toevoeging van de vloeistof zegt iets over de context van vervaardiging, maar beïnvloedt ook het denkproces en de emotie van de kunstbeleving. Het bloederige detail omarmt de retorische complexiteit van het iconische beeld. Honthorst innovatie op een traditioneel motief is minimaal en toch groots, waaruit een transhistorische waarde voortvloeit.

Zo oud als de weg naar Gades

Wegenbouw in het Romeinse westen en de mythe van Hercules

Sven Betjes

Het Romeinse wegennet spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding. Dit is in de Nederlandse taal terug te zien in de gezegden 'alle wegen leiden naar Rome' en 'zo oud zijn als de weg naar Rome'. Vooral uit de laatstgenoemde uitspraak blijkt dat er aan Romeinse wegen een haast mythische status kleeft. Dat is niet vreemd: veel belangrijke Europese wegen volgen nog steeds de routes die ooit bedekt waren met Romeins plaveisel. Daar komt nog eens bij dat er door de eeuwen heen veelvuldig op het Romeinse rijk werd teruggegrepen. Dit gebeurde niet in de laatste plaats onder post-Romeinse heersers, die, ter legitimering van hun macht, vaak gebruik maakten van politieke en culturele precedënten uit dat oude wereldrijk.

Maar wat ging er eigenlijk aan de Romeinse wegen zelf vooraf? De Romeinen waren weliswaar ongeëvenaard in het ontwikkelen van een gigantisch wegennetwerk, maar waren zeker niet de eerste wegenbouwers. Ver voor hen hadden bijvoorbeeld Mesopotamische koningen hun rijken al van wegen voorzien, vaak ook met geplaveide stukken. Zo is de Perzische Koninklijke Weg uit de vijfde eeuw v.Chr. een vermaard voorbeeld van een wegennetwerk dat op een systematische manier een gigantisch gebied verbond. Daarnaast waren Romeinse wegen gewoonlijk niet veel meer dan geplaveide versies van reeds bestaande wegen.¹ De vraag in hoeverre er onder de Romeinen zelf een bewustzijn bestond van een historische precedent op het gebied van wegenbouw lijkt daarom gerechtvaardigd. Toch heeft deze in het wetenschappelijk debat weinig aandacht gehad.

In dit artikel staat zodoende de vraag centraal hoe de Romeinen inspeelden op bestaande ideeën over wegen en routes. De focus ligt hierbij op de route van Rome naar Gades, het huidige Cádiz, in het zuidwesten van Spanje. Deze route werd al ver voor de Romeinse veroveringen sterk verbonden aan de mythe van Hercules.² Onder keizer Augustus

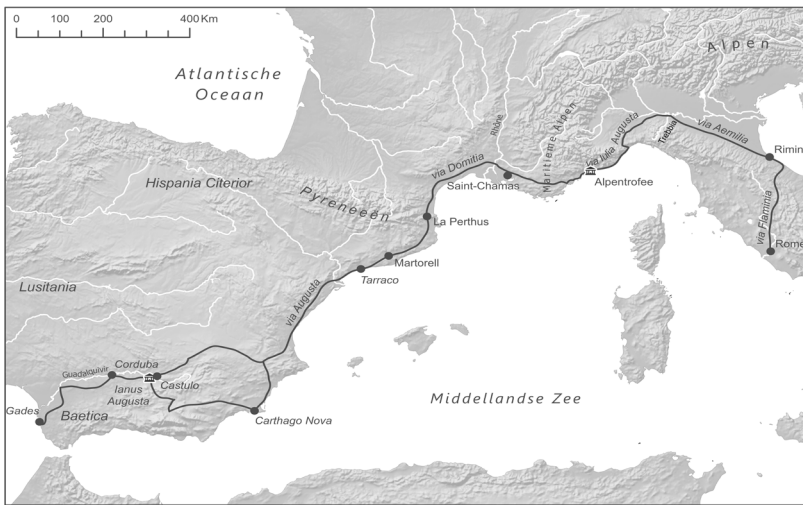

1 Zie hiervoor bijvoorbeeld de projecten van de aan de Radboud Universiteit verbonden Christian Kicken en Rinse Willet binnen het onderzoeksprogramma *Anchoring Innovation*.

2 Hercules was in de oudheid in verschillende gedaanten bekend. Bij de Grieken was hij Herakles, de Feniciërs noemde hem Melqart en de Bataven herkenden hun god Magusanus in de goddelijke held. Om verwarring te voorkomen is in dit artikel alleen de naam Hercules gebruikt.

werd deze route geïncorporeerd in een systematisering van het Romeinse wegenetwerk. Dit hield in dat door het gehele rijk nieuwe wegen werden aangelegd en oude wegen opnieuw geplaveid werden. De systematisering zat hem in het efficiënter maken van het gebruik van deze wegen. Afstanden tussen belangrijke centra werden gemeten, mijlstenen werden langs de wegen geplaatst om deze afstanden aan te geven, en waar nodig werden pleisterplaatsen opgezet om het snel afleggen van deze afstanden te bevorderen.³

Van de vele wegen die in deze tijd werden aangelegd, kregen slechts enkele een naam toebedeeld. Van de drie wegen waarvan we weten dat ze naar Augustus zelf zijn vernoemd, liggen er twee – de *via Augusta* in het huidige Spanje en de *via Iulia Augusta* in Zuid-Frankrijk – op het tracé van Rome naar Gades.⁴ Dit artikel koppelt deze naamgeving aan de manier waarop Augustus middels deze wegen werd verbonden aan de mythe van Hercules. Na een beschouwing van de Herculische route en hoe Augustus hieraan werd gekoppeld, volgt een korte uiteenzetting over hoe Augustus' opvolgers zich vervolgens aan de route verbonden. Hieruit komt naar voren dat bestaande ideeën en tradities een voorna-

Figuur 1: De weg van Rome naar Gades, door © Thijs Hermsen (Humanities Lab, Faculteit der Letteren, Radboud Universiteit Nijmegen).

3 Zie Michael Rathmann, *Untersuchungen zu den Reichstraßen in den westlichen Provinzen des Imperium Romanum* (Mainz 2003) 56-58; Anne Kolb, 'Mansiones and *cursus publicus* in the Roman Empire' in: Patrizia Basso en Enrico Zanini eds., *Statio amoena: sostare e vivere lungo le strade romane* (Oxford 2016) 3-8.

4 De derde was de *via Sebaste* in Klein-Azië.

me factor waren in het aanleggen en verfraaien van wegen, een culturele factor die meer aandacht verdient in het onderzoek naar (Romeinse) wegenbouw.

De route van Hercules: tussen mythe en werkelijkheid

Over Hercules deden in de Griekse en Romeinse oudheid vele verhalen de ronde. Vooral bekend waren de verhalen over de twaalf taken (ook wel werken genoemd) die Hercules voor de Myceense koning Eurystheus moest volbrengen, nadat hij uit waanzin zijn eigen kinderen had vermoord. Als tiende werk diende Hercules de kudde van het monster Geryones te stelen in Erythia, de mythische verblijfplaats van het monster. Tijdens zijn lange reis daarnaartoe, via Noord-Afrika, plaatste Hercules onder andere de beroemde Zuilen van Hercules ter markering van de Atlantische Oceaan, in de ogen van de Grieken en Romeinen het einde van de wereld. Toen de held Erythia eenmaal bereikte, doodde hij Geryones, en nam diens kudde mee terug naar Eurystheus.⁵

In de vroegste vertellingen van deze episode – zo rond de zesde eeuw v.Chr. – werd er nog weinig waarde gehecht aan de geografische precisering van het mythische Erythia, en datzelfde gold voor Hercules' terugreis. Dit veranderde echter toen de Grieken in toenemende mate in contact kwamen met de gebieden en volkeren in het noordwestelijke deel van de Mediterrane wereld. Zo werd Erythia steeds vaker geplaatst in het huidige Spanje, veelal in Gades. Bovendien werd Hercules' terugtocht langs de noordelijke Middellandse Zeekust steeds belangrijker geacht. Aanvankelijk werd vooral Sicilië in deze verhalen door Hercules aangedaan. Hier versloeg de held monsters, verwekte hij nageslacht en stichtte hij steden. De focus op dit Italiaanse eiland had alles te maken met het feit dat de Grieken hier zelf veel kolonies hadden gesticht. Met deze verhalen werden deze nieuwe steden van een mythische voorouder voorzien, die meteen de invloed van de steden in het omliggende gebied rechtvaardigde. Hercules' tocht terug naar huis werd zodoende tot een beschavings-queeste gemaakt, 'waarin de held werd gepresenteerd als temmer van vreemde gebieden en volkeren'.⁶

Ook de Romeinen waren, al voor zij zich grote delen van de route begonnen toe te eigenen, bekend met Hercules' tocht met de kudde van Geryones. Het Grote Altaar van Hercules (de *ara Maxima Herculis*) op het

5 Voor recente wetenschappelijk overzichten van de mythes en culten van Hercules, zie Emma Stafford, *Herakles* (London 2012) en Daniel Ogden ed., *The Oxford Handbook of Heracles* (New York 2021). Specifiek over het tiende werk gaat P.J. Finglass, 'Labor X: the cattle of Geryon and the return from Tartessus' in: Ogden, *Handbook of Heracles*, 135-148.

6 Zie over deze Griekse overleveringen: Finglass, 'Labor X', 141-145.

Forum Boarium in Rome stamt al uit de vierde eeuw v.Chr. Volgens de overlevering stond dit altaar op de plek waar Hercules het monster Cacus gedood zou hebben. Deze daad was het gevolg van een poging van dit monster om Hercules zijn kudde afhandig te maken toen de held op zijn tocht vanuit Spanje dit deel van Italië aandeed.⁷ Door Hercules een plaats te geven in de vroegste geschiedenis van Rome, werd de stad tot een integraal deel van de Herculische beschavingsmythe gemaakt. Op deze manier werd een mythisch precedent geschapen, waarop de Romeinen zouden voortborduren bij het uitbreiden van hun invloedssfeer.

De relevantie van Hercules werd nog eens versterkt toen de uitbreiding van het Romeinse Rijk, nog voor de heerschappij van Augustus, in tegengestelde richting van het spoor van Hercules zou gaan – in de richting van Gades dus. Generaals die zich in de laatste twee eeuwen voor onze jaartelling in Gallische en Iberische contreien begaven, zoals Domitius Ahenobarbus en Pompeius de Grote, werden dan ook geregeld met Hercules geassocieerd.⁸ Deze associatie maakten ze soms zelf, maar het waren ook vaak tijdgenoten of latere auteurs die militaire campagnes van goddelijke connotaties voorzagen. Vaak gebeurde dit door van Hercules' tocht met de kudde van Geryones een haast historisch precedent te maken. Een interessant voorbeeld hiervan is het werk van de Griekse historicus Diodorus Siculus uit het midden van de eerste eeuw v.Chr. Hierin zien we Hercules de stad Alesia stichten, niet geheel toevallig de stad waar de beslissende veldslag plaatsvond tijdens de Gallische campagnes (58-51 v.Chr.) van Diodorus' tijdgenoot Julius Caesar.⁹

De weg van Augustus: van de Alpen...

Wat Diodorus nog niet kon bevroeden toen hij zijn werk schreef, was dat ook een later fragment uit zijn Herculesepisode een historische parallel zou krijgen. Enkele alinea's na de stichting van Alesia passeert Hercules onderweg naar Italië de Alpen, die hij vervolgens middels een weg begaanbaar maakt.¹⁰ De Alpen waren op het moment van Diodorus' schrijven nog niet door de Romeinen veroverd en nog altijd een punt van zorg. Vanuit deze plek had Hannibal met zijn invasie Rome immers in een crisis gestort aan het einde van de derde eeuw v.Chr., met een

7 Voor de vroege Romeinse Herculescultus en de daaraan verbonden verhalen, zie Christopher Siwicki, 'The Roman cult of Hercules' in: Ogden, *Handbook of Heracles*, 489-506.

8 Voor een overzicht van Romeinse generaals die zich met Hercules vereenzelvigden, zie Lydia H. Lenaghan, 'Hercules-Melqart on a coin of Faustus Sulla', *Museum Notes (American Numismatic Society)* 11 (1964) 131-149, aldaar 138.

9 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica* 4.19.1.

10 Ibidem, 4.19.4.

langdurige trauma tot gevolg. Bovendien hadden vijandige Germaanse en Gallische stammen zich nog tot de late tweede eeuw v.Chr. geregeld ten zuiden van de Alpen begeven.

Eind eerste eeuw v.Chr. verkreeg Augustus de alleenheerschappij over het Romeinse rijk en werd daarmee de eerste keizer van Rome. Een van zijn vele wapenfeiten was het veroveren van de Alpen. Van een reële dreiging was al lang geen sprake meer. Het tot Romeins grondgebied maken van dit ruige landschap was desalniettemin een morele triomf voor de Romeinen: het kan gezien worden als het overwinnen van een door de bovengenoemde invasies gevormd cultureel trauma. Symbolisch hiervoor was het omtoveren van het veroverde landschap tot een Romeins landschap. Niet onbelangrijk hierin was het aanleggen van een weg langs de Maritieme Alpen die Gallië en Italië met elkaar zou verbinden. Deze weg werd vernoemd naar de man onder wiens auspiciën de natuurlijke barrière, die de Alpen vormden, was geslecht: de *via Iulia Augusta*, de weg van Augustus, telg van de *gens Julia*.¹¹ Lopend van de Italiaanse rivier de Trebbia tot de Rhône in Zuid-Frankrijk zou deze weg nog eeuwen een bewijs zijn dat de Romeinen dit gebied hadden 'getemd'. Delen van deze weg zijn bovendien nog steeds zichtbaar in Ligurië en Zuid-Frankrijk.

Met het oog op de passage uit Diodorus, vertegenwoordigde de weg op zichzelf al een duidelijke parallel tussen Hercules en Augustus. Laatstgenoemde was immers de eerste mens die het mythische voorbeeld van Hercules had verwezenlijkt door Gallië en Italië met een weg te verbinden. We zien het verband tussen de twee impliciet verwerkt in de Alpen-trofee (Figuur 2). Dit monument in het huidige Zuid-Franse plaatsje La Turbie werd opgericht ter ere van Augustus om zijn onderwerping van de Alpenvolkeren te vereeuwigen. De locatie van deze trofee was allesbehalve toevallig gekozen. Gelegen op een westelijke uitloper van de Alpen, was dit een van de hoogste punten van de *via Iulia Augusta*. Zodoende was dit een perfecte plek voor een monument ter ere van de verovering van de Alpen. De geschiktheid van de locatie hield hier echter niet op: de trofee keek namelijk ook uit over de baai van Monaco, waar van oudsher een cultusplaats voor Hercules gevestigd was. De hieruit volgende associatie tussen Augustus en Hercules mag – gezien de status van de twee als wegenbouwers en, meer in het algemeen, brengers van orde en beschaving – nauwelijks verbazing wekken. Opvallender is dat de Alpentrofee hoog boven de cultusplaats van Hercules uit torent, waarmee Augustus – en zijn Alpenverovering – als het ware boven Hercules wordt geplaatst.¹²

11 Augustus was onderdeel van deze *gens* (=patricische familie) geworden na te zijn geadopteerd door Gaius Julius Caesar.

12 Zie over het verband tussen de Alpentrofee en de cultus van Hercules bij het huidi-

Figuur 2: Alpentrofee in La Turbie, Frankrijk. Bron afbeelding: Wikimedia Commons.

Op zichzelf zou de bovenstaande constatering wellicht wat speculatief zijn. Dat de prestaties van de keizer die van Hercules overtroffen lezen we echter ook in de eigentijdse en latere mythevorming rond Augustus terug.¹³ Gezien de wijze waarop Augustus bovendien het landschap van onder andere het westelijk deel van het Romeinse rijk naar zijn hand zette, valt er wel wat voor te zeggen om zijn prestaties van dergelijke superlatieven te voorzien. Behalve een ongekennde ontwikkeling van het Romeinse wegennetwerk, zag dit deel van het rijk namelijk ook de stichting, uitbreiding en verfraaiing van een groot aantal steden. Bovendien werden zowel de steden als de wegen voorzien van talloze monumenten. Dit was niet enkel ter meerdere eer en glorie van Rome, maar toch ook vooral van Augustus zelf. De keizers naam en faam werden op het merendeel van deze monumenten gevierd, onder andere op de mijlstenen die vanaf deze periode grootschalig door het hele rijk werden verspreid.¹⁴

ge Monaco, Sophie Binninger, 'Le 'Tropaeum Alpium' et l'Héraclès Monoikos: mémoire et célébration de la victoire dans la propagande augustéenne à la Turbie' in: Milagros Navarro Caballero en Jean-Michel Roddaz eds., *La transmission de l'idéologie impériale dans les provinces de l'Occident romain* (Bordeaux 2006) 179-203.

13 Zie bijvoorbeeld Vergilius, *Aeneis* 6.791-803; Cassius Dio, *Romeinse geschiedenis* 56.36.4-5.

14 De schaal van de 'Augustanisering' van het Romeinse westen is duidelijk te zien in de overzichtsartikelen van Edwin S. Ramage in *Klio*. Zie Edwin S. Ramage, 'Augustus' propaganda in Gaul', *Klio* 79:1 (1997) 117-160; idem, 'Augustus' propaganda in Spain', *Klio* 80:2 (1998) 434-490; idem, 'Augustus' propaganda in Africa', *Klio* 82:1 (2000) 171-207.

... tot de Atlantische Oceaan

Ook het landschap van het Iberische Schiereiland, dat onder Augustus geheel onder Romeins bewind kwam, werd grondig onder handen genomen. Een belangrijk onderdeel van deze landschappelijke reorganisatie was de weg die van de Pyreneeën tot aan Gades liep en veel van de belangrijkste steden van het schiereiland met elkaar verbond.¹⁵ Net als de *via Iulia Augusta* droeg ook deze weg de naam van de keizer: de *via Augusta*. Wederom zorgde de naamgeving voor een duidelijke link tussen Augustus en de mythe van Hercules. De weg eindigde immers in Gades. Dit was niet alleen de plek waar Hercules volgens de legende Geryones had gedood om vervolgens diens kudde oostwaarts te bewegen, het was ook een historische cultusplaats voor de goddelijke held. Al sinds de achtste eeuw v.Chr. hadden de Feniciërs, de stichters van de stad, daar een heiligdom voor Melqart, een god in wie de Romeinen en Grieken Hercules/Herakles herkenden. Eenmaal Romeins werd dit heiligdom dan ook omgedoopt tot de tempel van Hercules Gaditanus ('de Hercules van Gades').

Voor Augustus had de tempel van Hercules in Gades nog een extra betekenis, omdat het een symbolische manifestatie van de Zuilen van Hercules geherbergd zou hebben.¹⁶ Zoals gezegd markeerden deze zuilen volgens de Romeinen het einde van de wereld. Door deze markeringen in zijn wereldrijk te incorporeren kon Augustus claimen dat het Romeinse rijk in ieder geval in het westen geen andere grenzen kende dan natuurlijke grenzen. We zien daarom dat Gades en de daaraan grenzende oceaan expliciet vertegenwoordigd zijn in de *Res Gestae*, Augustus' testament.¹⁷ Van Augusteïsch Gades is helaas weinig overgeleverd, zodat het onbekend is of er ook een monument in Gades zelf was gewijd aan de uiterste grens van het rijk – wellicht ook met een verwijzing naar Augustus' mythische voorganger.

Ook andere steden langs de *via Augusta* beriepen zich op de mythe van Hercules – in hun geval gericht op de terugtocht van de held en zijn nieuwverworven kudde.¹⁸ Augustus werd door middel van de naam van de weg alsook de mijlstenen, waarop zijn verantwoordelijkheid voor het bouwen ervan stond vermeld, sterk met de route in verband

15 De route is recentelijk gereconstrueerd door Camilla Campedelli, 'The impact of Roman roads and milestones on the landscape of the Iberian Peninsula', *The impact of the Roman Empire on landscapes. Proceedings of the fourteenth workshop of the International Network Impact of Empire* (Mainz, June 12-15, 2019) (Leiden/Boston 2021) 111-130.

16 Zie hierover Strabo, *Geographica* 3.5.5.

17 *Res Gestae divi Augusti* 26.

18 Zie bijvoorbeeld Silius Italicus, *Punica* 1.171-287.

gebracht. Van Augustus als overtreffende trap is hier op het eerste gezicht geen sprake, ook omdat een gelijksoortig monument als de Alpentrofee ontbreekt. Toch zouden Augustus' tijdgenoten hier tot een vergelijkbaar idee gekomen kunnen zijn. Net als in Zuid-Frankrijk was in Spanje geen enkel spoor meer van de tocht van Hercules – wellicht met uitzondering van zijn zuilen aan het einde van de wereld. De *via Augusta* was daarentegen geplaveid, gesystematiseerd met pleisterplaatsen en mijlstenen, en op verschillende plekken voorzien van monumentale bruggen en bogen. Hercules mag dan de wegbereider zijn geweest, maar Augustus was de wegbestendiger.

De lijn van opvolgers: in de voetsporen van Hercules en Augustus

Na Augustus zouden vooral de keizers van de eerste en tweede eeuw n.Chr. zich in naam nog verbinden aan de Romeinse wegenbouw. Dit gebeurde echter lang niet zo grondig als onder de grondlegger van het Principaat. Slechts bij hoge uitzondering ging de keizerlijke bemoeienis om meer dan het aanleggen van een enkele weg of het herstellen van bestaande wegen.¹⁹ Dit weerhield de keizer – en vooral zijn tijdgenoten – er niet van om dergelijke projecten te voorzien van goddelijke associaties. Ook Hercules werd aan de keizerlijke wegenbouw verbonden, waarbij het opvalt dat enkele van de keizers die zich aan deze goddelijke held spiegelde ook terug te zien zijn als actieve herstellende en/of uitbreidende van zijn mythische route van Gades naar Rome.

Onder keizer Domitianus werd bijvoorbeeld het wegenetwerk van het Iberisch Schiereiland uitvoerig onder handen genomen in de late eerste eeuw n.Chr. Op mijlstenen in de provincie Baetica – grofweg het huidige Andalusië – werd de naam van deze keizer expliciet aan de *via Augusta* verbonden.²⁰ Net als bij vele andere wegenprojecten is het onduidelijk in hoeverre de keizer hier zelf bij betrokken is geweest. Dat er aan de *via Augusta* ook een nieuwe weg werd verbonden die de naam *via Domitiana Augusta* kreeg, doet vermoeden dat de keizer op enig moment de werkzaamheden overzag.²¹ Net als voor Augustus was het name-

19 Voor een historisch overzicht van wegenbouw uit de Keizertijd en in hoeverre keizers bij dergelijke projecten werden betrokken, zie Rathmann, *Untersuchungen*, 56-89.

20 Theodor Mommsen e.a., *Corpus inscriptionum Latinarum* (Berlin 1863) (=CIL) II, 4721.

21 Zie over deze weg, Armin U. Stylow, Rafael Atencia Páez en J.C. Vera, 'Via Domitiana Augusta' in: Regula Frei Stolba en Heinz E. Herzig eds., *Siedlung und Verkehr im römischen Reich: Römerstraßen zwischen Herrschaftssicherung und Landschaftsprägung; Akten des Kolloquiums zu Ehren von Prof. H. E. Herzig vom 28. und 29. Juni 2001 in Bern* (Bern/Berlin 2004) 361-378.

lijk ook voor zijn opvolgers ongebruikelijk om in de naam van wegen vereeuwigd te worden. Het ligt daarom in de lijn der verwachting dat dergelijke eerbewijzen in de aanwezigheid van keizers werden gemaakt.

Domitianus werd dus op mijlstenen expliciet gekoppeld aan de *via Augusta*, en ook de *via Domitiana Augusta* verbond de naam van de keizer aan deze weg. Zodoende werd Domitianus onderdeel gemaakt van de weg die eerder Augustus aan Hercules had verbonden. In tegenstelling tot Augustus, werd er geen duidelijke lijn getrokken tussen Hercules' activiteiten op de route van Rome naar Gades en die van Domitianus. Wel komt in een van de lofdichten die Martialis voor de keizer schreef naar voren dat Domitianus Hercules in zijn daden overtrof, een vergelijking die we eerder ook zagen voor Augustus.²² De woorden van Martialis zijn mogelijk ook een impliciete verwijzing naar Domitianus' infrastructurele projecten. De vergelijking begint namelijk met een opmerkelijk specifieke explicitering van de locatie van een heiligdom voor Hercules: langs de *via Appia*, een van Rome's vermaarde wegen.²³ Ook de dichter Statius vergelijkt Domitianus met Hercules in een lofdicht over een andere door de keizer aangelegde weg, zij het vooral om de reislust van Domitianus te benadrukken.²⁴

Dat onder Domitianus slechts een nieuw tracé, en niet de hele weg, naar de keizer werd vernoemd ligt in lijn met de gewoonte om wegennamen ongewijzigd te laten. De namen van al bestaande wegen die Rome met Gades verbond, werden dus niet aangepast onder Augustus' opvolgers. Sterker nog, dat de naam van de *via Iulia Augusta* überhaupt bekend is komt door herstelwerkzaamheden die keizer Hadrianus in 124/125 n.Chr. liet aanbrengen. Op een mijlsteen, waarop dit werd vereeuwigd, staat dat deze keizer ' 'de *via Iulia Augusta*, die vanaf de rivier de Trebia loopt en door ouderdom was vergaan, uit eigen zak heeft hersteld'.²⁵ Dat uitgerekend Hadrianus met een weg werd geassocieerd die sterk was verbonden met Hercules en Augustus, zal nauwelijks verbazing wekken. Beide figuren hadden namelijk een centrale rol in de keizerlijke representatie van Hadrianus.

22 Martialis, *Epigrammen* 9.101. Zie over het gebruik van Hercules onder Augustus en Domitianus ook Eric M. Moormann en Claire Stocks, 'Identifying demigods: Augustus, Domitian, and Hercules' in: Raymond Marks en Marcello Mogetta eds., *Domitian's Rome and the Augustan legacy* (Ann Arbor 2021) 79-101.

23 Martialis, *Epigrammen* 9.101.1-4.

24 Statius, *Silvae* IV.3.

25 *CIL* V, 8102-3.

Figuur 3: Zilveren denarius van keizer Hadrianus uit 124/5 n.Chr. RIC ii³ Hadrian 731-732. Bron afbeelding: American Numismatic Society.

De relatie tussen Hadrianus, Augustus en Hercules komt mooi samen op een munt uit 124/125 n.Chr. (Fig. 3).²⁶ Hierop staat op de voorzijde de beeltenis van de keizer, omgeven door de tekst 'HADRIANVS AVGVSTVS'. Hadrianus was de eerste keizer sinds Augustus onder wie beknopte teksten systematisch op de voorzijde van munten verschenen. De muntportretten van zijn voorgangers waren veelal omringd geweest met veel langere teksten. De toevoeging van enkel 'AVGVSTVS' na Hadrianus' eigen naam lijkt onderdeel te zijn geweest van een poging de keizer te spiegelen aan de eerste keizer van Rome. Een dergelijke associatie met Augustus is ook in andere machtsuitingen van Hadrianus te zien, en blijkt onder meer uit sterke parallellen tussen de bouwkunst in Rome van Augustus en die van Hadrianus.²⁷

De zittende Hercules, die op de keerzijde van de munt staat verbeeld – omringd met een verwijzing naar het derde consulschap ('COS III') – benadrukt een ander aspect van Hadrianus' heerschappij: zijn reislustigheid. Hadrianus was vermaard om zijn vele reizen, die hem door grote delen van het Romeinse rijk deden bewegen.²⁸ De vergelijking met de eveneens reislustige Hercules was zodoende snel gemaakt, zodat de vergoddelijkte held veel terugkomt op de munten van Hadrianus. Dat Hercules op de munt uit 124/125 n.Chr. zittend (en dus rustend) werd afgebeeld symboliseert een periode dat de keizer eens niet de hort op

26 Harold Mattingly en Edward A. Sydenham e.a., *Roman Imperial Coinage* (Londen: 1923-2019) (=RIC) ii³ Hadrian 731-732.

27 Zie voor deze ontwikkelingen in de muntslag en de centraliteit van Augustus in de machtsuitingen van Hadrianus: Sven Betjes, 'Hadrian, the Pantheon, and the ideological resonance of the third consulship', *American Journal of Numismatics* 33 (2021) 161-184.

28 Voor een overzicht van deze reizen, zie Ronald Syme, 'Journeys of Hadrian', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 73 (1988) 159-170.

was, maar in Rome verbleef.²⁹

Het lijkt, gelet op de plaats die Hadrianus had voor Augustus en Hercules in zijn zelfrepresentatie, een simpele optelsom om hem aan de traditionele weg van Hercules te verbinden. Hadrianus werd bovendien geboren in Italica, vlak bij het huidige Sevilla, en was dus van Iberische afkomst. Net als vele andere keizers uit die contreien verbond hij zich daarom specifiek met de Hercules Gaditanus.³⁰ Toch is enige voorzichtigheid geboden met het koppelen van Hadrianus aan de Herculische traditie van de *via Iulia Augusta*. Het ontbreekt ons helaas aan een literaire overlevering van de heerschappij van Hadrianus, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de tijd van Domitianus met zijn uitgebreide lofdichten. Het is daarom onduidelijk of er, op het gebied van wegenbouw, ooit expliciet is teruggegrepen op de nalatenschap van Hercules en Augustus onder Hadrianus. We kunnen hooguit zeggen dat dit teruggrijpen op deze nalatenschap, gezien de vele puzzelstukjes die de keizer moeiteloos in het plaatje laten passen, wel in de lijn der verwachting ligt.

Conclusie

De weg van Rome naar Gades was een route met een verhaal. Al ver voor de Romeinen zich de gebieden die deze route doorkruiste eigen maakten, werden Hercules en de sterk met hem geassocieerde Herakles en Melqart met deze contreien geassocieerd. Net als in andere gebieden die de held aandeed, ging dit gepaard met het 'brengen van beschaving': Hercules doodde er monsters, stichtte er steden en maakte onherbergzame gebieden toegankelijk. Om de legitimiteit van hun westwaartse veroveringen kracht bij te zetten, verpakten de Romeinen en hun tijdgenoten deze expansie als een Herculische beschavingsmissie. Zowel de landschappen als de volkeren die er woonden dienden getemd te worden. Het aanleggen van wegen was een belangrijke symbolische manifestatie van controle over veroverd gebied, en had in Hercules een mythisch precedent.

De meest ingrijpende maatregelen vonden in infrastructureel opzicht onder Augustus plaats, wiens prestaties dan ook in Herculische termen werden gevat. Deze associatie ging verder dan gelijkstelling. Er lijkt zelfs een tendens te zijn geweest om Augustus als een verbeterde versie van Hercules voor te stellen. In weinig herinnerde de weg van Rome naar Gades nog aan de mythische held, terwijl Augustus overal in het landschap aanwezig was, niet in de laatste plaats in de naam van

29 Voor de manier waarop Hercules door Hadrianus werd gebruikt, zie Olivier Hekster, 'Propagating power: Hercules as an example for second-century emperors' in: Hugh Bowden en Louis Rawlings eds., *Herakles and Hercules: exploring a Graeco-Roman divinity* (Swansea 2005) 205-221, aldaar 207-208.

30 Dit zien we vooral terug op zijn munten: *RIC* ii³ Hadrian 555.

de wegen *via Augusta* en *via Iulia Augusta*. Desalniettemin vereenzelvigden latere keizers – Domitianus en Hadrianus in het bijzonder – zich met zowel Hercules als Augustus, toen zij zich middels herstelwerkzaamheden om deze wegen bekommerden. De wegen zouden hun associatie met Hercules dan ook nooit helemaal verliezen. In een van de spaarzame verwijzingen naar de Romeinse wegen in Middeleeuws Iberië staat de *via Augusta* in een Arabische kroniek beschreven als ‘de weg die door Hercules is gebouwd’.³¹ Van Augustus’ verantwoordelijkheid voor het plaveien van deze weg ontbreekt hier ieder spoor. Misschien was de mythe dus wel dieper geworteld dan de historie.

31 Deze negende-eeuwse kroniek is via een vijftiende-eeuwse Castiliaanse vertaling overgeleverd: de zogenaamde *Crónica del moro Rasis*. Voor deze specifieke passage zie hoofdstuk 33 uit deze vertaling (= Diego Catalan en Maria Soledad de Andres, *Crónica del moro Rasis: versión del Ajbar muluk al-Andalus de Ahmad ibn Muhammad ibn Musà al-Razi, 889-955: romanizada para el rey don Dionis de Portugal hacia 1300 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porcel* (Madrid 1975) 98.

Racisme in het voetbal 1980-2020

Van verborgen leed tot een openbaar debat

Mustapha Esadik

Waarschuwing: In dit artikel worden schokkende racistische termen geciteerd uit andere teksten. Zowel de Ex Tempore redactie als de auteur keuren deze racistische en discriminerende uitlatingen af. Deze quotes zijn slechts ter illustratie opgenomen in deze tekst.

Stanley Menzo was in de jaren tachtig een van de eerste zwarte keepers in het Nederlandse profvoetbal.¹ Tijdens zijn carrière haalde hij als keeper van Ajax en het Nederlands elftal de top, maar hij werd vanwege zijn huidskleur regelmatig racistisch bejegend. In 1982 vertelde hij hierover als jeugdkeeper in het tijdschrift *Voetbal International*. In 1991 deelde hij zijn ervaringen met racisme in het *NRC Handelsblad*. Een half stadion maakte hele wedstrijden lang oerwoudgeluiden in zijn richting. In zijn autobiografie, die in 2021 verscheen, vertelt hij over de zeer schokkende opmerkingen die tijdens de jaren tachtig en negentig door supporters op de tribunes werden gemaakt: “Kankerneger, hoerenjong, pleurisnikker, baviaan”.²

Het delen van ervaringen met racisme leidde in de jaren tachtig en negentig niet tot veel ophef in de media en voetbalerij. In 1985 werd Menzo in Groningen mikpunt van oerwoudgeluiden en bananen. Het voorval kreeg de volgende dag alleen aandacht in *Dagblad Trouw*, dat de oerwoudgeluiden en bananen als ‘racistisch geëmmert’ beschreef.³ Menzo zelf zag dat geen scheidsrechter ingreep bij racistische spreekkoren en incidenten, en dat geen medespeler ernaar vroeg. Menzo denkt dat het bij die tijd hoorde en dat het iets was waar hij als “een van de eerste donkere keepers in het betaalde voetbal doorheen moest”.⁴

Stanley Menzo is zonder twijfel niet de enige zwarte voetballer die in Nederland ervaringen met racisme had. Menzo was niet de eerste of laatste Surinaamse speler die racistisch werd bejegend, maar het racisme

1 Thomas Sijtsma, ‘Oud-keeper Stanley Menzo over druk, succes en racisme: ‘Ik voelde me tot op het bot vernederd’’, *Het Parool* (6 april 2021).

2 Mike van Damme, *Menzo. Het gevecht onder de lat* (Amsterdam 2021) 92.

3 John Graat, ‘Rolmodel, icoon en mikpunt: ‘Innerlijk huilde ik op het veld’’, *Trouw* (6 april 2021).

4 Thomas Sijtsma, ‘Oud-keeper Stanley Menzo over druk, succes en racisme: ‘Ik voelde me tot op het bot vernederd’’, *Het Parool* (6 april 2021).

werd in de jaren tachtig wel erger. Eind jaren tachtig en de vroege jaren negentig vonden verschillende racistische voorvallen plaats, zowel op het veld en binnen de club als daarbuiten.⁵ De casus van Menzo werpt de vraag op hoe voetballers, supporters en journalisten betekenis geven aan racisme vanaf de opkomst van zwarte voetballers in het Nederlandse voetbal in de jaren tachtig. In dit artikel bediscussieer ik vanuit historisch perspectief in hoeverre het racisme in het Nederlandse voetbal gericht op zwarte voetballers vanaf de jaren tachtig tot het heden zich manifesteerde bij supporters, medespelers en coaches, bestuurders en media. Hierbij worden drie perioden met elkaar vergeleken: de jaren tachtig waarin voor het eerst met name Surinaams-Nederlandse voetballers het racisme in de media benoemen, de jaren negentig waar het conflict tussen zwarte en witte spelers tijdens het Europees Kampioenschap (EK) voetbal in 1996 tot een uitbarsting komt en 2020 waarin de discussie naar racisme in het voetbal nieuw leven wordt ingeblazen naar aanleiding van de wereldwijde anti-racismedemonstraties.⁶ Voor dit onderzoek bestudeer ik de biografieën van met name Surinaams-Nederlandse voetballers uit die drie perioden, media-uitingen van spelers, trainers en journalisten uit die drie perioden en ik spiegel deze indeling aan het concept van de dubbele ontkenning uit het werk van Gloria Wekker en onderzoeken naar racisme in het voetbal.

Dit artikel beoogt op drie verschillende manieren bij te dragen aan de bestaande discussie over racisme in het voetbal. De uitlatingen van Surinaams-Nederlandse voetballers in (auto)biografieën kunnen een nieuw licht werpen op de beschreven contexten over racisme in het voetbal. Daarnaast kunnen de reflecties van journalisten op hun werk in eerdere periodes gespiegeld worden aan de theorieën over racisme in de sportmedia. Ten slotte kan een vergelijking van drie periodes nieuwe perspectieven bieden op het inzicht in de ontwikkeling van racisme in het voetbal.

Sinds 2020 werd het racismedebat naar aanleiding van de antiracismedemonstraties in Nederland nieuw leven ingeblazen.⁷ Voetballers, coaches, bestuurders, supporters en journalisten namen deel aan het debat en hebben de afgelopen jaren gereflecteerd op hun rol binnen het racisme in het voetbal. Dit racismedebat in het voetbal richt zich op

5 Van Damme, *Menzo. Het gevecht onder de lat*, 99; Aad Haverkamp, *Biografieën in beweging. Een cultuurhistorische analyse van levensverhalen van Nederlandse sporters* (Hilversum 2019) 162-163.

6 NOS Nieuws, <https://nos.nl/artikel/2358755-halfjaar-na-het-damprotest-wat-heeft-het-teweeggebracht> (geraadpleegd 10 februari 2023).

7 Willem Vissers, 'Het is genoeg! Voetballers zullen onvermoeibaar vechten tegen racisme', *de Volkskrant* (12 juni 2020).

verschillende contexten. De eerste context draait om racisme en incidenten op het veld, tussen spelers onderling of met de scheidsrechter.⁸ De tweede context betreft incidenten in en rond het stadion. Het racisme dat gerelateerd wordt aan supporters.⁹ De derde context draait om racisme in het voetbal als uiting van een breder maatschappelijk fenomeen. Racisme is iets dat zich ook in de samenleving afspeelt. Zo stelt Wijnaldum, een van de bepalende spelers van het Nederlands elftal tussen 2014 en 2022, dat racisme in het voetbal een maatschappelijk probleem is.¹⁰

Het racisme in het Nederlandse voetbal is een interessante casus vanwege drie redenen. In de eerste plaats beperken de meeste studies over voetbal en racisme het onderzoeksobject tot een duidelijk identificeerbare, problematische, racistische of uit hooligans bestaande groep.¹¹ Uit een analyse van de sociologen Back, Crabbe en Solomos bleek dat het racisme ook duidelijk op andere niveaus in het voetbal aanwezig was. Om de cultuur van racisme in het voetbal beter te begrijpen, zou racisme ook gezien kunnen worden als een aspect van de bredere voetbalcultuur.¹² Deze sociologen stelden daarom voor om de uitingen en processen van radicalisering in het voetbal onder te verdelen in vier domeinen, namelijk het 'lokale domein', het 'beroepsdomein', het 'institutionele domein' en de 'cultuurindustrie'.¹³

Het lokale domein heeft betrekking op de relatie tussen de supporterscultuur en racisme. Ideeën over ras worden verwerkt in het taalgebruik.¹⁴ Ook racistische spreekkoren behoren tot dit domein, evenals de excessen van 'buurnationalisme' waarin identiteiten van voetbalclubs aanleiding geven tot racistisch gedrag binnen en buiten de stadions. Ras, natie en geschiedenis in de context van het nationaal elftal vallen ook onder dit lokale domein. Het beroepsdomein omvat de vormen van racisme die professionele spelers ervaren in hun eigen clubs tijdens wedstrijden en trainingen. Vormen van racisme die zich hier voordoen, zijn uitsluiting in de kantine of de kleedkamer van de sportclub. Het institutionele domein heeft betrekking op de toegang van etnische groepen tot de besluitvorming in een club en de vertegenwoordiging in bestu-

8 Les Back, Tim Crabbe en John Solomos, 'Beyond the racist/hooligan couplet: race, social theory and football culture', *The British Journal of Sociology* 50:3 (1999) 419-442, aldaar 436.

9 Ibidem, 436.

10 NOS Sport, <https://nos.nl/artikel/2310992-wijnaldum-geschokt-door-racisme-ik-zou-weglopen-en-niet-meer-terugkomen> (geraadpleegd 4 januari 2023).

11 Back, Crabbe en Solomos, 'Beyond the racist/hooligan couplet', 436.

12 Ibidem, 433.

13 Ibidem, 435.

14 Ibidem, 437.

ren. Daarnaast betreft dit domein sociale netwerken die raciaal besloten kunnen zijn. Hierdoor kan de toegang van minderheden tot de wereld van het profvoetbal worden belemmerd.¹⁵ Het vierde domein, de cultuurindustrie, betreft de vooringenomen voorstellingen van voetballers met verschillende etnische achtergronden in de populaire media. Dit domein omvat ook het raciale discours in sportprogramma's en wedstrijdverslaggeving.¹⁶ Hierbij spelen racistische verwachtingen, positief of negatief, een rol.¹⁷ Positieve verwachtingen over fysiek sterke en snelle zwarte spelers of negatieve verwachtingen zoals een beperkt tactisch vermogen bij zwarte spelers.

Daarnaast is het racisme in het Nederlandse voetbal een interessante casus, omdat er in Nederland nog maar weinig onderzoek is gedaan naar racisme en etniciteit in de sport.¹⁸ De meeste van deze onderzoeken zijn gedaan in de Verenigde Staten of Groot-Brittannië.¹⁹ Deze Britse en Amerikaanse onderzoeken zijn echter niet direct toepasbaar op de Nederlandse context, omdat Nederland in het alledaagse discours op een andere manier betekenis geeft aan etniciteit en huidskleur.²⁰ Waar er in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten in termen van zwart en wit wordt gesproken om etniciteit te definiëren, praten Nederlanders meer in termen van etnische minderheden zoals 'Surinamers', 'Marokkanen' of 'Turken'.²¹

De studies die wel in Nederland zijn gedaan, tonen aan dat zowel Nederlandse sportmedia als Nederlandse mediagebruikers zwarte sporters 'van nature' sneller en fysiek sterker achten dan witte sporters.²² In een studie van politicologe Joke Hermes, naar opvattingen van supporters van het Nederlands elftal in 1998 over etniciteit en nationalisme, vertelden geïnterviewde supporters dat de deelname van zwarte spelers een ongemakkelijk gevoel geeft over nationaal toebehoren en identiteit.²³

15 Ibidem, 436.

16 Ibidem, 435.

17 Ibidem, 436.

18 Jacco van Sterkenburg, *Huidskleur, etniciteit en de sportmedia* (Amsterdam 2011) 163.

19 Jacco van Sterkenburg, 'Rens Peeters, Noortje van Amsterdam, Everyday racism and constructions of racial/ethnic difference in and through football talk', *European Journal of Cultural Studies* 22:2 (2019) 195-212, aldaar 196.

20 Steven Bradbury, Jim Lusted en Jacco van Sterkenburg, *Race, ethnicity and racism in sports coaching* (Londen 2021) 60.

21 Van Sterkenburg, *Huidskleur, etniciteit en de sportmedia*, 164.

22 Ibidem, 167.

23 Joke Hermes, 'Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity', *Television & New Media* 6:1 (2005) 49-69, aldaar 61.

Hermes constateert dat de supporters niet weten hoe ze over de zwarte spelers in het Nederlands elftal moeten praten. Racistische referentiekaders zorgen ervoor dat de supporters zowel positief als negatief over de zwarte spelers praten. Dit komt terug in de interviews waar drie discursieve genres gevonden.²⁴ Ten eerste was er sprake van verlicht racisme: de zwarte spelers werden als atletischer gezien, terwijl ze ook als minder gedisciplineerd werden aangemerkt. Het tweede discursieve genre was dat de zwarte spelers als 'de etnische ander' en als minderheid werden gezien. Ten derde spraken de supporters de zorg uit dat er met meerdere zwarte spelers geen sprake meer is van een 'Nederlands elftal'.

Uit een onderzoek van mediawetenschappers Van Campenhout, Van Lienden en Van Sterkenburg in 2022 onder het discours van Nederlandse voetbalcommentatoren tijdens het wereldkampioenschap (WK) voetbal van 1974, 1998 en 2014, bleek dat er tijdens het WK voetbal van 1998 door voetbalcommentatoren meer negatieve opmerkingen over de technische kwaliteiten van zwarte Surinaamse spelers werden gemaakt dan het gemiddelde aandeel in de commentaren zou suggereren, terwijl de prestaties van de witte spelers bovengemiddeld positief werden becommentarieerd.²⁵

Ten slotte geeft onderzoek naar racisme in het Nederlandse voetbal meer inzicht in de dubbele ontkenning in het discours over racisme in Nederland. De antropologe Gloria Wekker onderzocht eerder de paradoxen van kolonialisme en ras in de Nederlandse samenleving.²⁶ Haar boek *Witte Onschuld* is een analyse van racisme binnen de media, het publieke beleid, de academische wereld en de politiek in Nederland. Daarin beschrijft ze een dubbele ontkenning in het discours over racisme in Nederland. Zo laat Wekker aan de hand van de bestuurlijke indeling van vrouwen en minderheden als twee verschillende categorieën zien hoe ras wordt ontkend als betekenisvolle manier om over vrouwen te praten. Tegelijkertijd worden in beleidsdocumenten raciale kenmerken gebruikt om vrouwen in te delen als minder of meer geëmancipeerd, bijvoorbeeld in het conceptbeleidsplan omtrent etnische minderheden uit 1981.²⁷

Deze tegenstrijdigheid komt terug in discoursen van racisme in een onderzoek van communicatiewetenschapper Floris Müller naar de

24 Ibidem, 63.

25 Gijs van Campenhout, Arne van Lienden en Jacco van Sterkenburg, 'Meanings given to (super-)diversity in the Dutch national team by Dutch footballcommentators: A historical approach', *International Review for the Sociology of Sport* (2022) 1-19, aldaar 11.

26 Gloria Wekker, *Witte Onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam, 2016).

27 Ibidem, 82.

Amsterdamse supporterscultuur.²⁸ De respondenten uit het onderzoek zien racisme als een exclusief kenmerk van de hooligan. Daardoor kan een racistische opmerking van een 'gewone' supporter door zowel de zender als ontvanger gebagatelliseerd worden. De supporters verklaren een racistische opmerking door emoties en de invloed van de sfeer. In de studie komt ook naar voren dat in 2004 in Nederland 2,2 procent van alle aangiftes van racistische incidenten aan voetbal gerelateerd was.²⁹ Müller constateerde in 2007, naast dat lage percentage, ook een gebrek aan debat over dagelijks racisme bij voetbalclubs en wedstrijden. Müller zag dit eerder als een indicatie van een proces van 'negeren en stilte' dan een beperkt aantal racistische incidenten.

Racistische grappen in het Nederlandse voetbal worden lang niet altijd als discriminatoir beoordeeld. Een onderzoek van het Mulier Instituut naar de ontwikkelingen in antidiscriminatie onder Nederlanders met een migratieachtergrond, verenigingsbestuurders en scheidsrechters laat zien dat deze opmerkingen relatief veel voorkomen in het voetbal.³⁰ De bewustwording neemt weliswaar toe, waardoor verenigingsbestuurders steeds vaker (h)erkennen dat deze opmerkingen op hun eigen vereniging worden gemaakt. Toch zien spelers, scheidsrechters en bestuurders dergelijke opmerkingen lang niet altijd als discriminator, omdat deze binnen de voetbalcultuur zijn genormaliseerd en vaak ook geaccepteerd.

Jaren 80: rastakrullen en bananen

Nadat in de jaren vijftig de eerste generatie Surinaams-Nederlandse voetballers kennismaakte met het Nederlandse voetbal, brak in de jaren tachtig de tweede generatie Surinaamse voetballers door. Verschillenden van hen, geboren tijdens de jaren zestig, haalden de wereldtop. Zo stonden aan de aftrap van de EK-finale in 1988 bij het Nederlandse elftal drie Surinaams-Nederlandse voetballers op het veld: Ruud Gullit, Frank Rijkaard en Gerald Vanenburg.³¹ Hierdoor werd wereldwijd het beeld van de zwarte Nederlandse voetballer zichtbaar.

28 Floris Müller, Liesbet Van Zoonen, Laurens De Roode, 'Accidental racists: experiences and contradictions of racism in local Amsterdam soccer fan culture', *Soccer & Society* 8:3 (2007) 335-350, aldaar 343.

29 Ibidem, 335.

30 Agnes Elling, Manou Anselma en Rens Cremers, *Monitor 'Ons voetbal is van iedereen' - Aanvalsplan tegen racisme en discriminatie in het voetbal* (Utrecht 2023).

31 UEFA, <https://www.uefa.com/uefaeuro/match/22--ussr-vs-netherlands/> (geraadpleegd 17 februari 2023).

Aanvoerder Gullit werd als eerste charismatische niet-witte speler in Nederland gezien.³² Hij won in 1987 de Gouden Bal, destijds de prijs voor de beste voetballer van Europa. Die prijs droeg hij op aan Nelson Mandela, die toen nog vastzat op Robbeneiland vanwege zijn strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika.³³ Na het overlijden van Mandela in 2013 blikte Gullit terug op de reactie van Mandela op het opdragen van de Gouden Bal:

Wat me het meeste ontroerde, was toen hij eens zei: ‘nu ik eruit ben, heb ik alleen maar vrienden, maar in de gevangenis had ik niemand. Jij was een van de weinige vrienden.’ Als iemand dat tegen je zegt, dan ga je nadenken. Dat had een enorme impact op mij, daar kreeg ik rillingen van.³⁴

Nadat hij in 1987 de Gouden Bal aan Mandela had opgedragen, kende de populariteit van Gullit geen grenzen meer.³⁵

De populariteit van aanvoerder Gullit kwam ook terug in de kledingkeuze van de supporters van het Nederlands elftal. Tijdens het EK voetbal in 1988 droegen verschillende Nederlandse fans een oranje pet met rasta-krullen eraan verbonden. Gullit-pruiken waren overal te vinden.³⁶ Met Gullit had Nederland in de jaren tachtig voor het eerst een charismatische niet-witte voetballer die volgens hoogleraar populaire cultuur Gerry Whannel ‘de sportman als moreel voorbeeld’ belichaamde.³⁷ Volgens historicus en journalist Auke Kok zag iedereen Gullit staan. In zijn boek beschrijft Kok hoe meisjes in 1988 met bruin geverfde gezichten in Den Haag langs de weg stonden, met nep-rastahaar, om de Europees kampioen Gullit toe te juichen.³⁸

De bruingeverfde gezichten en het neppe rastahaar kunnen een vorm van exotisme zijn. In het boek *Blackness in Western Europe* beschrijft historicus Dienke Hondius hoe de afstand tussen Europa en de koloniën zorgde voor het ontstaan van ‘exotische beelden’ van De Ander.³⁹

32 Hermes, ‘Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity’, 51.

33 Voetbal International, <https://www.vi.nl/nieuws/voetbalwereld-staat-stil-bij-overleden-grootheid-mandela> (geraadpleegd 2 februari 2023).

34 RTL Nieuws, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/2211201/ruud-gullit-iedereen-was-onder-de-indruk-van-mandela> (geraadpleegd 2 februari 2023).

35 Auke Kok, 1988. *Wij hielden van Oranje* (Amsterdam 2021) 132.

36 Hermes, ‘Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity’, 52.

37 Ibidem, 51.

38 Kok, 1988. *Wij hielden van Oranje*, 9.

39 Dienke Hondius, *Blackness in Western Europe: Racial Patterns of Paternalism and Exclusion* (New York 2017) 46.

De filosoof Emmanuel Chukwide Eze verbindt exotisme met verschillende positief bedoelde associaties met zwartheid, zoals 'sterk', 'gespierd' en 'diepgaand'.⁴⁰ Deze fysieke beelden representeren een witte fantasie, behoefte of flirt met zwartheid, en wordt meestal verwoord in positieve counter-beelden, die contrasteren met racistische visies. Deze exotische beelden wissen de negatieve beelden echter niet uit, maar bevestigen deze eerder.

De sportieve successen van het Nederlands voetbal in de jaren tachtig werden gevierd in een periode waarin de maatschappij volgens de biografie van Stanley Menzo, Mike van Damme, pessimistisch werd en verruwde.⁴¹ Hij beschrijft hoe de werkloosheid tijdens de jaren tachtig enorm was, waarbij nieuwkomers als Surinamers, Turken en Marokkanen het moesten ontgelden. Het was de periode waarin de Nederlandse regering erkende dat de meerderheid van de arbeidsmigranten uit het gebied rondom de Middellandse Zee en de koloniale migranten niet naar hun landen van herkomst zouden terugkeren.⁴² Het hooliganisme en de racistische spreekkoren maakten een opmars in de stadions.

De racistische incidenten werden tijdens de jaren tachtig in de media gebagatelliseerd. In 2021 blikt *Volkskrant*-journalist Paul Onkenhout terug op de berichtgeving uit die periode.

De racistische incidenten werden tijdens de jaren tachtig in de media gebagatelliseerd. In 2021 blikt *Volkskrant*-journalist Paul Onkenhout terug op de berichtgeving uit die periode.

Zo ging dat gewoon. Op tv en de radio werd gezwegen over de bittere aanklacht, niet één krant schreef erover, niet één politicus kaartte het aan. Menzo werd aan zijn lot overgelaten. De bananen die in stadions naar Menzo werden gegooid waren voor iedereen zichtbaar, maar wat moest je er verder mee?⁴³

40 Ibidem.

41 Van Damme, *Menzo. Het gevecht onder de lat*, 5.

42 Wekker, *Witte Onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*, 81.

43 Paul Onkenhout, 'In het geval van Stanley Menzo lossen de media een oude schuld in. Het werd tijd', *de Volkskrant* (16 april 2021).

Figuur 1: De boekcover van Mike van Dammes 'Menzo. Het gevecht onder de lat' (Amsterdam 2021).

Het ontkennen en weggijken van racisme in de jaren tachtig komt ook terug in het onderzoek van antropologe Philomena Essed. In 1984 schetste Essed een beeld van de vooroordelen en de uitingen van racisme die Surinaamse vrouwen ondervonden in hun dagelijkse omgang met witte Nederlanders.⁴⁴ Essed sprak hiervoor met veertien Surinaamse vrouwen over verschillende situaties, zoals het werk, het contact met burens en het openbaar vervoer. Een van de belangrijkste conclusies is dat ze aanvankelijk aangeven weinig of geen discriminatie te ondervinden.⁴⁵ Na verder doorvragen komen de vrouwen met een scala aan voorbeelden. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn volgens Essed dat het Nederlandse taboe op het woord racisme door deze vrouwen lijkt te worden gedeeld en dat het onderwerp racisme in Nederland destijds nog weinig ter discussie is gesteld.⁴⁶

Uit de biografieën en interviews van de voetballers, reflecties van journalisten en onderzoekers ontstaat een tweezijdig beeld over het Nederlandse voetbal in de jaren tachtig. Enerzijds was er de viering van de sportieve prestaties van zwarte spelers, met de verering van Gullit als hoogtepunt.⁴⁷ Hermes stelt dat het multiculturalisme toen in Nederland op zijn hoogtepunt was en alleen werd genoemd in de context van het vieren van de verschillen in de samenleving. Anderzijds was er het racisme op de tribunes en in de kleedkamer. In interviews en biografieën vertelden spelers over de racistische spreekkoren en bananen op het veld. Uit reflecties van journalisten wordt duidelijk dat hier in de media nauwelijks aandacht aan werd besteed. Scheidsrechters hadden in die jaren nog de opdracht gekregen om zich niet bezig te houden met wat er op de tribunes gebeurde.⁴⁸

Deze paradox uit het voetbal van de jaren tachtig sluit aan op het concept onschuld van Gloria Wekker. Onschuld heeft betrekking op het zelfbeeld van Nederland als tolerant land.⁴⁹ In de jaren tachtig is het multiculturalisme op zijn hoogtepunt. Tegelijkertijd is de sfeer in de stadions grimmig. Uit de huidige reflecties van journalisten blijkt dat journalisten de racistische gebeurtenissen hebben geconstateerd, maar erover hebben gezwegen. Eén van de associaties die Wekker bij het concept

44 Philomena Essed, *Alledaags racisme* (Amsterdam 2018) 51.

45 Essed, *Alledaags racisme*, 212.

46 Ibidem, 213.

47 Hermes, 'Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity', 52.

48 John Graat, 'Rolmodel, icoon en mikpunt: 'Innerlijk huilde ik op het veld', *Trouw* (6 april 2021).

49 Wekker, *Witte Onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*, 29.

onschuld gebruikt, is het zowel niet-weten als het niet-willen-weten.⁵⁰ Het niet-weten heeft betrekking op de neiging van witte mensen om de racistische wereld niet te begrijpen. Door het niet-willen-weten wordt geprofiteerd van raciale hiërarchieën, ontologieën en economieën. Dit niet-begrijpen waar volgens Wekker zowel witte als niet-witte mensen last van hebben, is verbonden met praktijken van weten en niet-weten die krachtig worden verdedigd.

Dit weerspiegelt de aard van het Nederlandse voetbal in de jaren tachtig: de viering van etnische diversiteit en Europese successen van het Nederlandse voetbal in een tijd waarin de racistische spreekkoren en de bananen in de stadions te zien en te horen waren. Journalisten, medespe- lers en scheidsrechters hoorden het en zwegen.

Jaren 90: Geld en de kabel

Vanaf de jaren negentig vierde een derde generatie Surinaams-Neder- landse voetballers successen bij Feyenoord en Ajax. Feyenoord werd in 1993 kampioen met acht Surinaams-Nederlandse spelers in de selectie.⁵¹ Bij concurrent Ajax hadden zeven selectiespelers een Surinaamse achter- grond. Met spelers als Bogarde, Seedorf en Kluivert won Ajax in 1995 de wereldbeker voor clubteams.⁵² Financiële conflicten en een gevoel van onderwaardering zorgden er echter voor dat deze spelers op jonge leef- tijd naar het buitenland vertrokken.

Het multiculturele karakter van Ajax en Feyenoord werd ook zicht- baar in het Nederlands elftal, waardoor deze ontwikkeling meer aandacht kreeg in de politiek. Tweede Kamerlid Hans Janmaat (1934-2002) van de Centrum Democraten was niet gelukkig met de diverse samenstelling van het Nederlands elftal.⁵³ Hij beweerde dat de teleurstellende prestaties van het Nederlands elftal op het WK voetbal van 1990 en 1994 te wijten waren aan het volgens hem grote aantal zwarte spelers.⁵⁴ In de zendtijd voor politieke partijen betoogde Janmaat dat mensen met grote culture- le en karaktersverschillen niet samengaan. Volgens Janmaat ging ook het Nederlands elftal ten onder aan die verschillen.⁵⁵

50 Ibidem, 31.

51 Simon Zwartkruis, *Clarence Seedorf. De biografie* (Antwerpen 2003) 109.

52 Ajax, <https://www.ajax.nl/artikelen/special-wereldbeker-1995-een-kuchje-in-november/#> (geraadpleegd 31 maart 2023).

53 Friesch Dagblad, <https://frieschdagblad.nl/sport/Hoe-het-%E2%80%98witte%E2%80%99-Oranje-langzaam-kleur-kreeg-26803534.html> (geraadpleegd 20 januari 2023).

54 De Groene Amsterdammer, <https://www.groene.nl/artikel/uitwassen-rond-het-veld> (geraadpleegd 20 januari 2023).

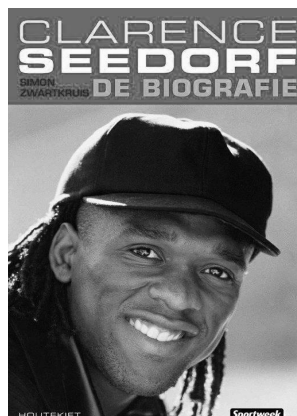
55 Henk Meier, 'Ziek van Oranje', *Nieuwsblad van het Noorden* (14 juni 1990).

Ook in het stadion kregen de spelers tijdens de jaren negentig te maken met racistische bejegening. In de biografie van voetballer Winston Bogarde staat hoe hij in 1993 door de eigen aanhang van Sparta Rotterdam werd uitgejoeld. De supporters vonden dat Bogarde niet goed speelde en ze wilden dat met de zeer schokkende term “luie rotneger” laten merken.⁵⁶ De biograaf Marcel Rözer schrijft dat Bogarde hierdoor verrast werd, omdat het dezelfde supporters waren die hem twee weken daarvoor nog hadden toegejuicht. Bogarde had deze supporters nog persoonlijk de hand geschud. Volgens de biograaf zag Bogarde tijdens die wedstrijd een opgestoken middelvinger. Tegelijkertijd scandeerde het publiek “kutneger” en “rot op naar Suriname”.⁵⁷

De geograaf David Storey beschreef in zijn onderzoek naar voetballers met een multiculturele achtergrond een aantal voorbeelden waarbij spelers door sommige supporters voorwaardelijk worden geaccepteerd.⁵⁸ Bij teleurstellende prestaties wordt de cultuur als verklaring genomen. In de biografieën van de Surinaams-Nederlandse voetballers uit de jaren negentig, zoals Bogarde en Kluyvert, zijn voorbeelden te lezen van voorwaardelijke acceptatie van voetballers met een andere etnische achtergrond. In de biografie van Bogarde komt naar voren dat hij bij Sparta Rotterdam “de ene week de held was, en de andere week een kutneger”.⁵⁹ Patrick Kluyvert vertelde in zijn biografie hoe de Nederlandse media tijdens het EK in 1996 de teleurstellende prestaties probeerden te verbinden aan een tegenstelling tussen zwarte en witte speler bij het Nederlands elftal.⁶⁰

Volgens Kluyvert probeerden de media onterecht aan te tonen dat de Surinaams-Nederlandse spelers alleen bij elkaar wilden zitten.

Bij het Nederlands elftal bereikte de ontevredenheid van de Surinaams-Nederlandse voetballers een kookpunt tijdens het EK voetbal

Figuur 2: De boekcover van Simon Zwartzkruis' 'Clarence Seedorf. De biografie' (Amsterdam 2003).

56 Marcel Rözer, *Bogarde. Deze neger buigt voor niemand* (Antwerpen 2005) 44.

57 Ibidem, 45.

58 David Storey, 'National allegiance and sporting citizenship: identity choices of 'African' footballers', *Sport in Society* 23:1 (2019) 129-141, aldaar 136.

59 Rözer, *Bogarde*, 45.

60 Mike Verwey, *De autobiografie van Patrick Kluyvert* (Amsterdam 2006) 75.

in 1996.⁶¹ Zij klaagden over de salarisverschillen tussen witte en zwarte spelers, de afwezigheid van Surinaams eten en over de trainer. De coach Hiddink luisterde volgens hen namelijk alleen naar de witte spelers. Het conflict escaleerde toen Edgar Davids werd weggestuurd na beledigende uitspraken over trainer Hiddink.⁶²

In de biografieën van Seedorf en Bogarde ontkennen medespelers Danny Blind en de gebroeders Ronald en Frank de Boer dat ze op de hoogte waren van de salarisverschillen tussen de zwarte en witte spelers bij Ajax, hoewel later in het televisieprogramma *Andere Tijden Sport* Ronald de Boer vertelde dat ze er wel degelijk van op de hoogte waren.⁶³ In deze uitzending werd duidelijk dat Blind en de broers De Boer niet alleen op de hoogte waren van de salarisverschillen tussen witte en zwarte spelers, maar ze het Ajaxbestuur zelfs adviseerden over de contracten van verschillende spelers.

Verschillende Nederlandse media suggereerden dat de Surinaamse spelers een aparte groep in het Nederlands elftal vormden, waarvoor de term 'de kabel' gebruikt werd: dit is een Surinaams woord voor een sterke vriendschap.⁶⁴ Het woord werd in december 1995 geïntroduceerd door Kluivert tijdens een vraaggesprek met televisiejournalisten Frits Barend en Henk van Dorp.⁶⁵ "We zijn gewoon kabel", zei Kluivert. Hiermee refereerde hij naar de speciale band tussen hem en zijn Surinaams-Nederlandse medespelers Seedorf en Davids.

Uit een analyse van historicus Aad Haverkamp van het representatieproces in de media blijkt dat Nederlandse media het woord tijdens de jaren negentig op drie verschillende manieren van betekenis hebben voorzien.⁶⁶ Tijdens de eerste fase, tot aan het begin van het EK in 1996, werd het woord kabel niet of nauwelijks gebruikt. Het werd in een enkele bijdrage in positieve zin genoemd. In de tweede fase na het EK in 1996 werd het woord door een groot deel van de schrijvende pers gebruikt. Journalisten associeerden het woord met de teleurstellende prestaties

61 Andere Tijden Sport, https://www.npostart.nl/andere-tijden-sport/25-05-2008/NPS_1100869 (geraadpleegd 12 februari 2023).

62 NPO Radio 1, <https://www.nporadio1.nl/nieuws/sport/31504f8d-1b80-4d52-999b-932e80164bcf/hiddink-over-conflict-met-davids-vlogen-elkaar-weer-in-de-armen-dat-is-het-mooie-van-sport> (geraadpleegd 12 februari 2023).

63 Andere Tijden Sport, https://www.npostart.nl/andere-tijden-sport/25-05-2008/NPS_1100869 (geraadpleegd 12 februari 2023).

64 Hermes, 'Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity', 58.

65 Aad Haverkamp, 'De kabel: tussen vriendschap en sekte.' *De Sportwereld* 82-83 (2017) 27-31, aldaar 27.

66 Ibidem, 28.

van het Nederlands elftal. In de derde fase, in de herfst van 1997, werd het woord in de media nog explicieter gebruikt om raciale spanningen in het Nederlands elftal te suggereren.

Reflecties van journalisten over de jaren negentig laten zien dat de houding van journalisten nauwelijks was veranderd. Journalist Frénk van der Linden die Menzo over zijn ervaringen met racisme in 1991 voor *NRC Handelsblad* interviewde, zag dat het interview maatschappelijk tot niets leidde.⁶⁷ Van der Linden geeft in 2021 tijdens een interview met de biograaf van Menzo toe dat het voor hem ook normaal was dat het verhaal passeerde. Hij had op dat moment ook niet het gevoel dat heel Nederland schande zou moeten spreken van hoe Menzo werd behandeld.⁶⁸

Het gevoel van onderwaardering van zwarte minderheden komt ook terug in het onderzoek van Gloria Wekker. Daarin beschrijft ze haar werk als zwarte docent tijdens de jaren negentig aan de Universiteit Utrecht.⁶⁹ Ze beschrijft hoe het voor de meeste studenten de eerste keer was dat ze werden geconfronteerd met een zwarte docent, wat volgens haar een heel scala aan tegenstrijdige gevoelens in beweging zette. Wekker ervoer dat ze met ongeloof bekeken werd als een bedrieger, als iemand die daar niet hoort. Ze refereert ook aan een opmerking van een collega van de Utrechtse docentenopleiding die aan een zwarte collega uit Pretoria vraagt: 'Bent u een hoogleraar omdat u goed bent, of omdat u zwart bent?'⁷⁰

De biografieën, interviews en discoursanalyses uit de jaren negentig tonen een ander beeld dan dat van de jaren tachtig. Waar er in de jaren tachtig een paradox was tussen de vrolijkheid rondom Gullit en het racisme in de stadions, is er in de jaren negentig veel onvrede van Surinaams-Nederlandse voetballers over de behandeling op het veld, in de bestuurskamer en in de media. De salarisverschillen tussen witte en zwarte spelers bij Ajax vormde de oorzaak van de conflicten met medespelers en bestuurders. De moeizame relatie tussen de sportjournalisten en de voetballers had als dieptepunt de berichtgeving rondom 'de kabel'. Het hoogtepunt van het multiculturalisme lijkt voorbij.

Het collectieve gevoel van onderwaardering bij de Surinaams-Nederlandse voetballers maakt de strijd om gelijkheid in salaris, media-aandacht en supporterswaardering het kenmerk van het Nederlandse voetbal van de jaren negentig. Bij deze strijd om gelijkheid stuitten de spelers op onbegrip bij medespelers, journalisten en supporters. Het bespreekbaar maken van racisme in het stadion leek in de jaren negen-

67 Van Damme, *Menzo. Het gevecht onder de lat*, 95.

68 Ibidem, 96.

69 Wekker, *Witte Onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*, 107.

70 Ibidem, 108.

tig nog ver weg.

2020: Van Black Lives Matter naar een openbaar debat

In juni 2020 laaide het racismedebat in het Nederlandse voetbal op als gevolg van de wereldwijde demonstraties tegen racisme.⁷¹ Deze antiracismedemonstraties waren onderdeel van een al langer protest aangevoerd door de Black Lives Matter beweging. Deze beweging ontstond in de Verenigde Staten na de dood van de 17-jarige Trayvon Martin in 2013.⁷² Martin werd gedood door een burgerwacht die dat naar eigen zeggen ter zelfverdediging deed. De burgerwacht werd door de rechter later onschuldig bevonden. De rechtszaak zorgde in de Verenigde Staten voor veel discussie over racisme.

Destijds toonden met name Amerikaanse sporters zich solidair met de Black Lives Matter beweging, zoals de basketballer LeBron James en de American footballspeler Colin Kaepernick.⁷³ De Black Lives Matter beweging kreeg in 2020 een mondiaal karakter na de dood van George Floyd.⁷⁴ De hierop volgende demonstraties zorgden in Nederland voor een opleving van het racismedebat in de media. In verschillende talkshows werd gesproken over ervaringen met racisme van zwarte oudvoetballers en over de antiracismedemonstraties. In het debat viel op dat met name Surinaamse (oud-) voetballers zich uitspraken over hun ervaringen met racisme.⁷⁵ Na onvrede over opmerkingen van presentator Johan Derksen nam de aanvoerder van het Nederlands elftal Virgil van Dijk – zoon van een Nederlandse vader en een Surinaamse moeder – het initiatief voor een boycot van het televisieprogramma *Veronica Inside*.⁷⁶ Speler van het Nederland elftal Denzel Dumfries was aanwezig bij de

71 Willem Vissers, 'Het is genoeg! Voetballers zullen onvermoeibaar vechten tegen racisme', *de Volkskrant* (12 juni 2020).

72 Adam Burns, 'Introductions: racism, protest, and the antecedents of the Black Lives Matter movement in the world of sports', *Sport in History* 42:3 (2022) 315-319, aldaar 315.

73 Dain TePoel en John Nauright, 'Black Lives Matter in the Sports World', *Sport in Society* 24:5 (2021) 693-696, aldaar 694; NOS op 3, <https://nos.nl/op3/artikel/2130143-knielen-tijdens-volkslied-uniek-protest-van-zwarte-amerikaan> (geraadpleegd 15 februari 2023).

74 Burns, 'Introductions: racism, protest, and the antecedents of the Black Lives Matter movement in the world of sports', 315.

75 Willem Vissers, 'Het is genoeg! Voetballers zullen onvermoeibaar vechten tegen racisme', *de Volkskrant* (12 juni 2020).

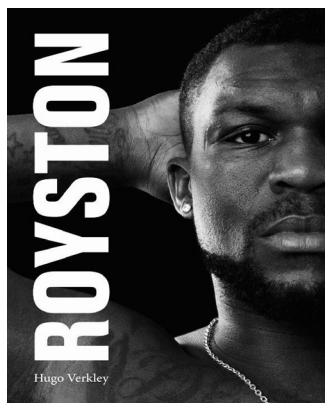
76 NOS Voetbal, <https://nos.nl/artikel/2337839-oranje-internationals-boycotten-veronica-inside-genoeeg-is-genoeeg> (geraadpleegd 18 maart 2023).

anti-racisedemonstraties in Nederland, terwijl ook ploeggenoot Georginio Wijnaldum de Black Lives Matter beweging openlijk steunde.⁷⁷

De Koninklijke Nederlandse voetbalbond (KNVB) besloot naar aanleiding van het racismedebat een commissie in te stellen. Deze commissie, vernoemd naar de eerste Surinaamse speler in het Nederlands elftal Wijnals, moet de KNVB helpen in de strijd tegen racisme en discriminatie en bestaat uit onder meer voorzitter Humberto Tan en oud-profvoetballer Ruud Gullit.⁷⁸ De leden komen vier keer per jaar samen en adviseren de KNVB gevraagd en ongevraagd.

In 2020 werd ook voor de eerste keer duidelijk hoeveel racistische of discriminerende incidenten op voetbalvelden worden gemeld.⁷⁹ Racisme en discriminatie werd door de KNVB vanaf 2019 apart geregistreerd, na signalen dat racisme kan leiden tot vechtpartijen tussen teams. Voor 2019 werd dat door de KNVB niet bijgehouden. In de periode tussen april 2019 en september 2020 werden 93 meldingen van discriminatie of racisme gedaan, waarbij het voetbalseizoen vanwege de coronacrisis in 2020 moest worden stopgezet. Bewijsvoering blijft hierbij een probleem. Uit een inventarisatie van racisme-gerelateerde zaken van NRC komt naar voren dat het regelmatig voorkomt dat een speler zich racistisch bejegend voelt, maar dat de scheidsrechter dit niet kon waarnemen.⁸⁰ Als de tegenpartij ontkent, was het vrijwel onmogelijk een zaak te bewijzen.

Uit deze generatie voetballers zijn er twee spelers die een biografie hebben uitgebracht. In de biografieën van de Surinaams-Nederlandse Royston Drenthe en de Ghanees-Nederlandse Memphis Depay is veel minder aandacht voor racisme dan in de biografieën van voetballers uit de jaren tachtig en negentig.⁸¹ De biografieën over Drenthe (2017) en

Figuur 3: De boekcover van Hugo Verkleys 'Royston' (Rotterdam 2017).

77 AD, <https://www.ad.nl/buitenlands-voetbal/depay-en-dumfries-bij-demonstratie-in-rotterdam-ik-heb-een-voorbeeldfunctie-a99a295d/> (geraadpleegd 19 februari 2023).

78 KNVB, <https://www.knvb.nl/nieuws/themas/diversiteit/60761/commissie-mijnals-richt-zich-op-racisme-en-discriminatie-het-voetbal> (geraadpleegd 19 maart 2023).

79 Enzo van Steenberghe en Danielle Pinedo, '93 meldingen van racisme in het amateurvoetbal', *NRC* (5 november 2020).

80 Ibidem..

81 Hugo Verkley, *Royston* (Rotterdam 2017); Memphis Depay en Simon Zwartkruis, *Heart of a lion* (Breda 2020).

Depay (2019) verschenen in een periode dat er door voetballers in het betaald voetbal nog steeds racisme wordt ervaren.⁸² In 2020 zei Royston Drenthe in een interview met *NRC* dat hij tijdens zijn loopbaan nooit racisme heeft meegemaakt.⁸³ Maar in datzelfde interview zegt hij dat hij heus wel apengeluiden heeft gehoord. “Maar dat neger ik gewoon. Het stadion is een colosseum. Supporters hebben de macht. Terugroepen heeft geen zin.” In het jaar van de verschijning van zijn biografie schreef Depay nog op het sociale medium Twitter dat hij ziek wordt van het racisme op de tribunes.⁸⁴ Ondanks de racistische ervaringen worden in de biografieën over Depay en Drenthe andere invalshoeken uitgewerkt. Zo beschrijft journalist en cultuur antropoloog Hugo Verkley in de biografie van Drenthe hoe de speler met hoogte- en dieptepunten van dag tot dag leeft.⁸⁵ In de biografie over Depay staat de moeizame weg naar voetbalsucces centraal.⁸⁶

Conclusie

In dit artikel bediscussieerde ik vanuit historisch perspectief het racisme in het Nederlandse voetbal. Daarbij heb ik drie perioden, de jaren tachtig, negentig en 2020, met elkaar vergeleken op basis van biografieën en interviews van voetballers, beschrijvingen van journalisten en reflecties van journalisten en historici. Ik heb onderzocht hoe voetballers, supporters en journalisten betekenis geven aan racisme vanaf de opkomst van Surinaamse voetballers in het Nederlandse voetbal in de jaren tachtig.

Uit deze vergelijkingen zijn drie conclusies te trekken. Ten eerste ontstond er meer openheid over racisme in het voetbal. Het aantal racistische incidenten wordt tegenwoordig door de KNVB bijgehouden. Daarnaast was er een toename van aangiftes over racisme. In 2007 constateerde communicatiewetenschapper Floris Müller nog een gebrek aan debat over dagelijks racisme bij voetbalclubs en wedstrijden. Daarnaast zag hij een laag aantal aangiftes over racisme en discriminatie eerder als een indicatie van een proces van ‘negeren en stilte’.⁸⁷ Sinds 2019 houdt de KNVB het aantal racistische en discriminerende incidenten op de Neder-

82 Fiona Harmsen, Agnes Elling en Jacco van Sterkenburg, *Racisme, sociale kramp en innerlijke drijfkrachten in het betaald voetbal* (Amsterdam-Utrecht-Rotterdam 2019).

83 *NRC*, <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/02/28/wij-zwijgen-niet-langer-a3989319> (geraadpleegd 31 maart 2023).

84 *AD*, <https://www.ad.nl/nederlands-voetbal/memphis-wordt-ziek-van-racisme-op-tribunes-a3d6ff09/> (geraadpleegd 31 maart 2023).

85 Hugo Verkley, *Royston* (Rotterdam 2017).

86 Memphis Depay en Simon Zwartkruis, *Heart of a lion* (Breda 2019).

87 Müller, van Zoonen en de Roode, ‘Accidental racists: experiences and contradictions of racism in local Amsterdam soccer fan culture’, 335.

landse voetbalvelden bij.⁸⁸

In de jaren tachtig en negentig was er minder openbaarheid, erkenning en reflectie op racisme in het Nederlandse voetbal dan in 2020. De voetballers spraken er tijdens interviews in de jaren tachtig en negentig weliswaar over, maar het onderwerp racisme kreeg weinig aandacht in de media. Racisme in het voetbal was in 2020 daarentegen een veelbesproken onderwerp in kranten, op de radio en televisie. De media-aandacht voor dit onderwerp nam dus enorm toe. In de eerder beschreven reflecties van journalisten Paul Onkenhout en Frénk van der Linde is te lezen dat de interviews van Menzo in de jaren tachtig en negentig niets in gang hebben gezet. Sinds de antiracismedemonstraties in 2020 was er voor het eerst in Nederland op grootschalige wijze een debat en reflectie over racisme waar voetballers, coaches, bestuurders, supporters en journalisten aan hebben deelgenomen.⁸⁹

De tweede conclusie is de verminderde relatie tussen de Surinaams-Nederlandse voetballers en de Nederlandse media. Het wantrouwen en onbegrip tussen de Nederlandse journalistiek en de Surinaams-Nederlandse voetballers nam sinds de jaren negentig toe. Het contrast met de jaren tachtig is groot. Surinaams-Nederlandse topspelers als Gullit hadden toen een goede relatie met de pers.⁹⁰ De conservatieve en populistische krant *De Telegraaf* gaf Gullit zijn eigen column, compleet met foto. In de jaren negentig verslechterde de relatie tussen de Surinaams-Nederlandse voetballers en de media, waarbij de framing van de vriendschap tussen de Surinaams-Nederlandse spelers het dieptepunt vormde. Uit het onderzoek van historicus Aad Haverkamp bleek hoe media in de jaren negentig het woord 'de kabel' steeds negatiever gebruikten om een verband te leggen tussen teleurstellende prestaties van het Nederlands elftal en de vriendschap tussen de Surinaams-Nederlandse spelers. In de biografieën van Kluivert, Seedorf en Bogarde uiten de spelers zich in zeer kritische bewoordingen over de mediaberichtgeving in de jaren negentig. In 2020 gebruikten de zwarte spelers vooral hun eigen sociale media, waarbij ze het middel ook inzetten om hun boodschap tegen racisme te verkondigen.⁹¹ Daarnaast werden ook media, zoals het televisieprogramma *Veronica Inside*, jarenlang geboycot als reactie op de berichtgeving.

88 Enzo van Steenberghe en Daniëlle Pinedo, '93 meldingen van racisme in het amateurvoetbal', *NRC* (5 november 2020).

89 Radio 1, <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/nos-met-het-oog-op-morgen/869473d9-d912-45e4-97c9-472f4feafb50/2020-06-18-racismedebat-bij-supportersverenigingen-in-het-voetbal> (geraadpleegd 17 februari).

90 Hermes, 'Burnt Orange: Television, Football, and the Representation of Ethnicity', 52.

91 Memphis Depay en Simon Zwartkruis, *Heart of a Lion*, 198.

De derde conclusie is dat er in 2020 meer openlijke steun van witte medespelers is voor zwarte spelers in de strijd tegen racisme dan in de jaren tachtig en negentig. In de jaren tachtig werd er in de kleedkamer weinig over racisme gesproken. Menzo merkte op dat medespelers zeiden dat hij zich er gewoon niets van moest aantrekken.⁹² Marco van Basten negeerde volgens journalist Raf Willems nonchalant een wereldwijde actie tegen het racisme, ondanks de aanwezigheid van zijn medespelers Gullit en Rijkaard.⁹³ In de periode rondom 2020 is er daarentegen meer openlijke steun tegen racisme in het voetbal, zoals het statement van Wijnaldum en Frenkie de Jong die na een doelpunt gezamenlijk hun onderarm ontblootten om te laten zien dat het niet uitmaakt wat de huidskleur is.⁹⁴ Daarnaast werd de boycot van het programma *Veronica Inside* in 2020 weliswaar geïnitieerd vanuit de zwarte spelers, maar wel ondersteund door alle spelers van het Nederlandse mannen- en vrouwenvoetbal. Deze steunbetuiging kan gezien worden als een volgende stap in een proces waarbij racisme in het Nederlands voetbal steeds meer openlijker wordt besproken, terwijl medespelers, journalisten en supporters steeds meer stelling nemen tegen racisme.

Dankwoord

Een woord van dank gaat uit naar prof. dr. Gijsbert Oonk voor zijn feedback op eerdere versies van dit paper.

92 John Graat, 'Rolmodel, icoon en mikpunt: 'Innerlijk huilde ik op het veld', *Trouw* (6 april 2021).

93 Raf Willems, *Legendarische voetbalhelden* (Gouda 2001) 18.

94 AD, <https://www.ad.nl/nederlands-voetbal/oranje-maakt-prachtig-statement-tegen-racisme-bij-openingsgoal-a5a26b6e/> (geraadpleegd 15 januari 2023).

Oorlog en Vrijheid in het Rijk van Nijmegen

Het Infocentrum WO2 Nijmegen is een historisch, toeristisch en educatief informatiepunt. Het geeft de bezoekers aan het Rijk van Nijmegen de beste introductie op de verhalen, historisch erfgoed, evenementen en musea die de regio te bieden heeft als het gaat om de Tweede Wereldoorlog. Je begint je bezoek met een levendige ervaring van wat WO2 betekende voor Nijmegen en omgeving. Bovendien maak je in het Infocentrum WO2 mee hoe de geschiedenis levend wordt gehouden op diverse historische plekken.

Belevingswand

Op een grote interactieve wand krijg je een impressie van wat er in het Rijk van Nijmegen te zien, te doen en te beleven is op het gebied van WO2. Leer kort iets over grote historische gebeurtenissen en verken de regio!

Experience

In de experience word je meegenomen in de WO2-geschiedenis van het Rijk van Nijmegen door middel van historische beelden. Beleef in de Experience hoe oorlog ons allemaal raakt.

Het Mysterie

De strijd om Nijmegen is losgebarsten. De leden van de familie Van Noordenburg zijn elkaar uit het oog verloren. Zoon Jan zit in een schuilkerder en vraagt jouw hulp om zijn familie te zoeken. Stap in het waargebeurde verhaal van de familie Van Noordenburg.

Geschiedt voor kinderen vanaf ongeveer 9 jaar.

Hologramvitrine

Uniek in Nijmegen is onze hologramvitrine. Hierin worden topstukken over de Tweede Wereldoorlog uit verschillende regionale musea en archieven geprojecteerd in 3D. Waar nieuwe technologie en geschiedenis elkaar ontmoeten.

Het Infocentrum WO2 Nijmegen is iedere dag geopend (met uitzondering van 1 januari en 25 december) van 10.00-17.00 uur, op zon- en feestdagen van 12.00-17.00 uur. De toegang is gratis.

provincie
Gelderland

Nijmegen

vonds
instaan in
VREDE

INFO NIJMEGEN
CENTRUM WO2

f t @ in

Ridderstraat 27, 6511 TM Nijmegen T 024 - 2200 102
E welkom@infocentrumwo2.nl | infocentrumwo2.nl

NO CASH
CARDS ONLY

Het Verhaal van Oorlog en Vrijheid zonder Grenzen

In het prachtige groene en heuvelachtige landschap van Groesbeek ligt het Vrijheidsmuseum. Het museum ligt dicht bij Duitsland en midden in het gebied van twee van de belangrijkste operaties aan het Westfront tijdens WO2: Market Garden en Veritable. Het is een publiekstrekker voor jong en oud, uit binnen- en buitenland. De bezoekers beleven het boeiende Verhaal van Oorlog en Vrijheid zonder Grenzen in zowel Nederland als Duitsland, Europa en daarbuiten. Er is nooit één verhaal. De Tweede Wereldoorlog krijgt in het museum vanuit verschillende perspectieven een veelzijdig gezicht, in samenhang met de 20e eeuw en de actualiteit. De bezoeker wordt uitgedaagd kritisch na te denken over vrijheid toen en nu, vol beleving, interactiviteit en museale topstukken.

Foto: Shoeder Darme Technologies

Foto: Filip Franssen

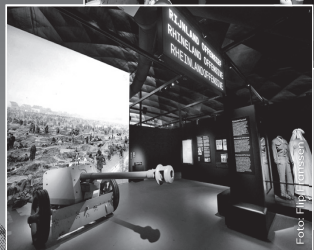

Foto: Filip Franssen

Vrijheidsarrangement

Museumbezoek met introductiefilm en inleiding. Daarna wordt u met koffie of thee en feestelijk bevrijdingsgebak in het museumcafé met panoramisch uitzicht ontvangen. Aansluitend kunt u het museum bezichtigen.

Kijk voor meer informatie op www.vrijheidsmuseum.nl.

VRIJHEIDS

MUSEUM

Wylerbaan 4
6561 KR Groesbeek
T 024-3974404
E welkom@vrijheidsmuseum.nl
www.vrijheidsmuseum.nl

Corruptie, goed bestuur en parlementaire geschiedenis

Een interview met Ronald Kroeze

Alicia Anthonise, Anne Peters en Amy van den Broek

Ronald Kroeze (1983) trad op 1 mei 2022 aan als directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG). Hij is de opvolger van Carla van Baalen (1958), die op 1 maart was teruggetreden. Na haar afscheidsinterview in ons tweede nummer van 2022 schoof de redactie van *Ex Tempore* ook aan bij Kroeze. We gingen met hem in gesprek over zijn nieuwe functie.

Corruptiegeschiedenis

Iets waar Kroeze erg gepassioneerd over is, is de geschiedenis van corruptie en goed bestuur. Tijdens zijn onderzoeksmaster in Groningen kwam hij met dit onderwerp in aanraking. Interessant vond hij 'het verschil in de historiografie tussen politici met een goede en slechte naam. De grote Thorbecke, toonbeeld van goed bestuur, de bedenker van ons liberale parlementaire stelsel. En tegelijkertijd het bestaan van politici die een veel minder positieve reputatie hadden.' Voor zijn scriptie vergeleek hij de twee tegenpolen Floris Adriaan van Hall (1791-1866) en Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). Van Hall was politiek actief tussen 1830 en 1860, jaren waarin ook Thorbecke functioneerde. Van Hall was volgens Kroeze eerder een soort 'handige politicus, die de ene keer meewaaide met links en dan weer met rechts, hij had ook de reputatie van een ritselaar, die andere politici onder druk zette en journalisten betaalde om zaken geregeld te krijgen. Hij begon als liberaal, maar steunde ook de conservatieve koning Willem II, en presenteerde zich na 1848 wederom als gematigd liberaal.' Thorbecke was daarentegen een stuk principiëler van aard en stond daar ook om bekend. Dit vindt Kroeze erg interessant, want 'wat vertelt ons dat over veranderende opvattingen van goede politiek, goed bestuur en integere politici, en de mechanismen erachter?'

Kroeze promoveerde vervolgens in 2013 aan de Vrije Universiteit op een proefschrift over de geschiedenis van politieke corruptie en goed bestuur in de negentiende en twintigste eeuw. Hij onderzocht een reeks corruptieschandalen en wat deze geschiedenis 'ons kan vertellen over goed bestuur, wat we belangrijke publieke waarden vinden.' Hij had veel aandacht voor parlementaire politiek en beschreef hoe de moderne opvatting van corruptie – het misbruiken van publieke middelen voor

privaat gewin – steeds dominanter werd, maar ook dat corruptie per casus telkens net over iets anders ging. Soms over stemmenkoperij of misbruik van macht, dan weer over exorbitante beloningen en belangenverstrengeling.

Na zijn proefschrift is hij zich breder gaan oriënteren, al bleef de Nederlandse geschiedenis belangrijk vergelijkingsmateriaal in zijn onderzoek. Als postdoc werkte hij mee aan het project ANTICORRP. Dit was een groot project dat door de Europese Commissie werd gefinancierd en dat vanuit Berlijn werd aangestuurd, maar waarvan de groep betreffende het historische onderzoek gevestigd was in Amsterdam. Het ging bij dit project over de vraag wat geleerd kan worden van de geschiedenis van corruptie voor het verbeteren van corruptiebestrijding, 'maar die [vraag] hebben we geproblematiseerd, want [...] leren van het verleden kan niet één op één. Wat je wel ziet is dat er in het verleden verschillende wegen zijn bewandeld om beter bestuur te vestigen, de een meer succesvol dan de ander, en dat nogal wat landen, waaronder Nederland, pragmatischer omgaan met integriteitskwesaties dan vaak wordt gedacht. Nederland voert geen lik-op-stukbeleid terwijl dat wel wordt verwacht van andere landen.' Op de vraag of hij nu met zijn functie bij het CPG de corruptiegeschiedenis loslaat, antwoordt Kroeze dat dit niet het geval is. 'Politiek gaat over het gebruik van macht en de verdeling van middelen. De vraag of dat op een goede en legitieme of op een 'slechte' of soms zelfs corrupte manier gebeurt, speelt altijd een rol, de ene keer expliciet de andere keer impliciet. Debatten over corruptie en goed bestuur zijn in de geschiedenis van politiek belangrijkere vraagstukken dan we vaak denken. Opvattingen veranderen door de tijd heen.'

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis

Voorafgaand aan zijn aanstelling bij het CPG heeft Kroeze gefungeerd als postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam (UvA), als directeur van de opleiding Geschiedenis en als universitair (hoofd) docent politieke geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU). Vanwege zijn specialisme als politiek historicus solliciteerde Kroeze op de vacature voor directeur van het CPG. 'Ik kende het wel al vanuit het veld, het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis', vertelt hij. 'Ik kende ook al wat mensen, zoals Carla van Baalen. Niet dat we elkaar dagelijks zagen, maar we kwamen elkaar wel tegen op congressen en themabijeenkomsten. Het Centrum is onder politiek-historici in Nederland bekend en het directeurschap is een mooie functie.' Zijn voorgaande functies waren meer een combinatie van onderzoek en onderwijs, wat voor Kroeze deze meer op onderzoek gerichte baan speciaal maakt. 'We zitten ingebed in de Radboud Universiteit en de Faculteit Letteren, maar zijn ook een relatief zelfstandige eenheid met eigen onderzoekers en eigen opdrachten.'

Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis bestaat sinds 1971

en heeft meerdere taken, in het bijzonder het onderzoeken van de parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, met oog voor de nationale en internationale context. Dit onderzoek wordt onder andere gepubliceerd in de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*. Deze reeks begon met een werk over het eerste naoorlogse kabinet in '45 en richtte zich destijds slechts op één kabinet per boek. Het CPG was op dat moment nog een klein centrum, maar de parlementaire studies werden snel groter. Toen Kroeze's voorganger, Carla van Baalen, in 1998 directeur werd, was het noodzaak dit proces te versnellen. Eén van de manieren was om kabinetsoverstijgend te gaan werken. Op onze vraag wat Kroeze van deze aanpak vindt, reageert hij positief. Een boek per kabinet is 'mooi, maar steeds minder doenlijk, omdat de Kamerdebatten en het aantal beleidsstukken toenemen, dus het was eigenlijk niet meer te doen om dat allemaal in detail te bekijken en beschrijven.' Daarnaast is het inhoudelijk volgens Kroeze erg interessant om meerdere kabinetten te vergelijken met elkaar, 'wat zijn verschillen en overeenkomsten, en wat is het wezen van de politiek in een bepaalde tijdperiode?'

Het boek over de 'lange jaren zeventig' is op 1 september jongstleden, kort na Kroeze's aanstelling bij het CPG, in het bijzijn van Mark Rutte in het Catshuis gepresenteerd. Het volgende boek in deze reeks zal over de 'lange jaren tachtig' gaan, de periode van de drie kabinetten-Lubbers (1982-1994). Het opstarten van dit project is een belangrijke taak voor Kroeze. 'Je gaat een thema bedenken, [...] je gaat je inlezen, je gaat experts uitnodigen', vertelt hij ons. 'Wat was nou echt het kenmerk van politiek in de jaren tachtig? Hoe gaan we ons als onderzoeksteam positioneren in het wetenschappelijke debat daarover?' Iets wat hij ook interessant vindt aan zijn functie, is de verbinding onderhouden tussen verschillende *stakeholders*; de universiteit, de faculteit, de politiek en subsidiënten in Den Haag. 'Dat is soms een uitdaging', vertelt Kroeze. 'Er is ook tegen mij gezegd aan het begin: "Onderschat dat niet, je hebt met veel partijen te maken", maar ik vind het ook wel een mooie uitdaging.'

Nevenfuncties

Naast zijn hoofd baan als directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis zit Kroeze uit hoofde van zijn functie ook in het bestuur van het Montesquieu Instituut en is hij coördinator van het door hem opgezette NWO-onderzoeksproject *Colonial Normativity: corruption and difference in the Dutch-Indonesian relationship, 1870s-2010s*. Zoals hij echter zelf al aangeeft, 'vergt dit enige planning maar is het niet heel ingewikkeld, hoor, want er is veel kruisbestuiving tussen mijn projecten.' In het NWO-project gaat het over hoe door verschillende politici en in het parlement werd gedacht over de bestuurlijke relatie tussen Nederland en Indonesië. Vanuit het CPG, waar hij vierenvolftal dag werkt, is hij tevens aangesloten bij het Montesquieu Instituut. Dit is een samen-

werkingsverband van vijf organisaties: de faculteit Global Governance and Global Affairs van de Universiteit Leiden, het Montesquieu Institute Maastricht University, het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen, het Parlementair Documentatie Centrum (PDC) in Leiden en het CPG. Vanuit zijn functie als directeur van het CPG is hij penningmeester van het Montesquieu Instituut. Hij was hiervoor al wel aangesloten bij het instituut, zoals veel wetenschappers, maar hij was enkel bij discussiemiddagen en themabundels betrokken, 'bijvoorbeeld over het thema integriteit, een van mijn specialismen, heb ik bijdragen geleverd', vertelt Kroeze.

Drie jaar geleden heeft hij het initiatief genomen voor het opzetten van een onderzoek in samenwerking met collega's van de VU en de Universiteit Gadjah Mada in Yogyakarta dat werd gehonoreerd door NWO. Dit is het project Colonial Normativity. 'Het gaat over de geschiedenis van corruptie vanuit een politiek, maar ook meer global, colonial history-perspectief', vertelt Kroeze, 'en wij onderzoeken dus de casus Nederland-Indonesië.' Ook in dit project gaat het over opvattingen van goed bestuur en afwijkingen hiervan - corruptie en slecht bestuur in het algemeen - en hoe die opvattingen zich door de geschiedenis heen hebben ontwikkeld. Kroeze vertelt hier nog meer over: 'Je ziet vaak allerlei lijstjes. Nederland staat bovenaan en doet het goed als het aankomt op integriteit en anti-corruptie. Maar een land als Indonesië doet het veel minder en je ziet dus eigenlijk dat zo'n lijst een nogal starre tweedeling suggereert: de voormalige kolonies die het heel slecht doen en de westerse landen die het heel goed doen.' Maar klopt dat wel? En in hoeverre is het beeld van corruptie ingegeven door ongelijke machtsrelaties? Bovendien, het is volgens Kroeze ook interessant, omdat 'rond 1900 Nederland kolonialisme rechtvaardigde met het argument dat het beschaving en goed bestuur bracht naar gebieden waar dit ontbrak. Tegelijkertijd werd koloniaal bestuur toen al in verband gebracht met allerlei vormen van machtsmisbruik. Dat leidde tot heftige debatten bijvoorbeeld in het Nederlandse parlement en onder Indonesische nationalist.' Ook in de meer recente tijd speelde de discussie over corruptie een belangrijke rol, bijvoorbeeld rondom de ontwikkelingshulprelatie tussen Nederland en Indonesië. Het project gaat over deze terugkerende discussies en de historische betekenis hiervan, ook voor het meer recente vraagstuk van global good governance. 'Het project duurt vijf jaar en was net tweeënhalf jaar onderweg toen ik hiernaartoe ging,' vertelt Kroeze, 'dus daar hebben we een afspraak over gemaakt, dat ik bij dat project nog voor een klein deel betrokken kan blijven, maar het meeste onderzoek wordt uitgevoerd door promovendi die aan de VU zitten.'

Toekomstvisie

Wanneer we Kroeze naar zijn toekomstvisie voor het CPG vragen, vertelt hij dat aansluiten bij nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen en de verbinding onderhouden met de verschillende belanghebbenden belangrijke aandachtspunten zijn. Hierbij gaat het ook om het verbinden van de wetenschappelijke wereld met de belevingswereld van de beleidsmakers en de politici in Den Haag. 'In het verleden is het soms ook wel eens gezien als "dat zijn allemaal verschillende dingen"', vertelt Kroeze, 'maar juist de verbinding die het CPG maakt tussen deze werelden, is het unieke van dit centrum en zorgt voor kruisbestuiving: Veel wetenschappers hebben moeite om een ingang te krijgen in Den Haag, maar wij hebben die en daarmee kunnen we historisch onderzoek breder onder de aandacht brengen en dat is belangrijk want kennis van het verleden is essentieel voor het onderhouden van een goed functionerende democratie.' Tegelijkertijd profiteert het CPG ook van de samenwerking met andere wetenschappers zoals historici, staatsrechtgeleerden en politicologen vanwege de inbedding in de Radboud Universiteit en de Faculteit der Letteren, dus daar wil hij ook zeker in blijven investeren. Iets radicaal anders doen heeft Kroeze niet voor ogen. 'Dat hoeft ook helemaal niet,' vertelt hij, 'maar het is soms wat meer laten zien nog waar we echt goed in zijn en wat we allemaal doen. Naast het onderzoek voor de serie parlementaire geschiedenis, verzorgen we onderwijs, brengen we ieder jaar het jaarboek parlementaire geschiedenis uit over een actueel thema en voeren we onderzoek in opdracht uit, zo evalueerden we recent de kabinetsformatie 2021.' Daarnaast is het boek over de jaren tachtig een klus waar hij en zijn team binnenkort aan beginnen. Het is een boek dat ze willen laten voeden door nationale en internationale wetenschappelijke discussies over het wezen van parlementaire democratie en de belangrijkste politieke thema's in de jaren tachtig, en ook wil hij met het CPG kijken of er soms wat meer verbindingen gemaakt kunnen worden tussen Nederlandse ontwikkelingen en die in andere landen, om verschillen en overeenkomsten tussen politieke culturen duidelijker te krijgen. 'Om het concreter te maken, ik vind dit wel heel leuk', vertelt Kroeze afsluitend. 'Het geeft me veel inspiratie zo'n project te mogen opzetten.'

Boeken top vijf

Mayra Murkens

Als ik bij mensen binnenkom, loop ik altijd direct naar de boekenkast. Boeken zeggen veel over iemand, en door iemands boekenkast te bestuderen, kan je gelijk wat interessante aannames doen. Net zo leuk vind ik de digitale boekenkast van vrienden, *Goodreads*, wat ook vaak tot inspiratie leidt om een nieuw boek te gaan lezen. Ik hoop zo dat mijn boeken top vijf, allemaal op het spectrum van populairwetenschappelijk en elk met een eigen verhaal, leidt tot inspiratie en meer lezers!

Het Pauperparadijs. Een familiegeschiedenis – Suzanna Jansen

Ik maak mijn boeken top vijf in min of meer chronologische volgorde van lezen. Het boek dat ik het langst geleden heb gelezen, is *Het Pauperparadijs*. Ik denk dat dit ergens in mijn studententijd was. Langzaamaan interesseerde ik mij steeds meer voor een combinatie van sociale en medische geschiedenis. Vooral de manier waarop in de negentiende- en begin twintigste-eeuw werd omgegaan met minder gewenste medeburgers vond ik fascinerend. Dit boek is een van de aanjagers geweest van die fascinatie. Hoe in de negentiende eeuw hele “koloniën” werden gesticht voor zogeheten “onmaatschappelijken”; mensen, waarvan de hogere klassen niet zo goed wisten wat ze ermee aan moesten. Dat die mensen vrij gemakkelijk naar de veenkoloniën werden gedeporteerd, vind ik nog altijd moeilijk voor te stellen. Aan de hand van een familiegeschiedenis, een beproefd concept in dit genre, wordt het reilen en zeilen van de kolonie Veenhuizen beschreven. Jaren later bezocht ik de kolonie zelf, waar nu een museum zit. Zowel het boek als het museum zijn een aanrader.

Dr. Mutters medische mirakels. De opkomst van de moderne geneeskunde - Cristin O’Keefe Aptowicz

Zoals gezegd ontwikkelde zich bij mij dus een fascinatie voor sociale en medische geschiedenis. Dit werd langzamerhand ook bekend bij vrienden en studiegenoten, en menig boek uit mijn boekenkast heb ik gekregen omdat mijn vrienden op de hoogte waren van mijn toch wel lichtelijk ongewone fascinatie. Zo ook dit boek, wat met zekerheid het meest obscure boek uit het lijstje is. Gekregen van een vriend die dit bij een uitgeverij, waar hij een bijbaantje had, had zien liggen. Ik heb het boek daarna nooit meer in een boekhandel gezien. Zonde, want ook dit is weer een geweldig stukje geschiedenis. Aan de hand van een wat ouderwetse geschiedschrijving over een blanke, negentiende -eeuwse arts, dr.

Mütter, en zijn ontdekking “de Mütterflap”, krijgt de lezer een inkijkje in een stukje sociaal-medische geschiedenis. Het boek vertelt hoe vrouwen in de negentiende eeuw menig maal als gedrochten door het leven gingen. De oorzaak hiervan was littekenweefsel rondom de hals, waardoor zij hun hoofd raar droegen en enorme verdikkingen aan de hals hadden. Doordat de vrouwen vaak veel bedekkende jurken droegen, met ook nog eens enorme kragen, die vervolgens vlam vatten omdat zij bij de open haard stonden, ontwikkelden zij na het overleven van die verbranding dit soort plaatselijk littekenweefsel. Dr. Mütter was degene die een methode uitvond om een hersteloperatie uit te voeren, waardoor vrouwen niet zulk littekenweefsel ontwikkelden en dus ook niet meer in gedrochten veranderden. Deze hersteloperatie behelsde het bedekken van de wond met een flap huid van de rug, die echter nog wel verbonden was met een stuk huid: de Mütterflap. Op die manier bleef het weefsel doorbloed en ging de genezing een stuk voorspoediger. Wie de details van dit prachtige pubquiz-feitje wil weten, verwijs ik graag door naar het boek. Hoe obscuur ook, het is zeker de moeite waard!

Alleen de wolken. Cultuur en crisis in het westen 1918-1938 - Philipp Blom

Aan het einde van mijn studententijd, op het moment dat ik mijn masterscriptie moest schrijven, werd ik geplaagd door een welbekend fenomeen: studieontwijkend gedrag. Ik schreef mijn scriptie wederom over een redelijk obscuur medisch-historisch onderwerp, eugenetische huwelijksbureaus in het Interbellum. Om wat historische achtergrond te krijgen, besloot ik wat hoofdstukken uit dit boek van Philip Blom te lezen. Dit boek was uiteindelijk zo aangenaam geschreven, en beschreef zo veel interessante aspecten over het Interbellum, dat ik bleef doorlezen. Zodoende kwam ik tijdens het inlezen voor mijn masterscriptie over een medisch-historisch onderwerp, voor het eerst in aanraking met de beschrijving van de “Holodomor”. Dit was de hongersnood in Oekraïne in de vroege jaren dertig, die niet door misoogsten is ontstaan, maar door een nauwkeurig georkestreerd plan van Stalin, waarbij hij graan voor de Russen kreeg en gelijk wat Oekraïners minder had om zich te verzetten tegen zijn landbouwhervormingen. Een nieuwe fascinatie was geboren, namelijk een met de geschiedenis van de Sovjet-Unie onder het beleid van Stalin. Het boek van Philipp Blom wist echter ook hele luchtige onderwerpen in het Interbellum te bespreken, wat een mooie sfeerimpressie geeft van die tijd. Of het boek uiteindelijk in een van de voetnoten van mijn masterscriptie is beland, kan ik mij echter niet meer herinneren.

Het geluk van Limburg - Marcia Luyten

Mijn gehele studie heb ik aan de Universiteit van Amsterdam gevolgd, met een klein uitstapje voor een mastertraject naar de Vrije Universiteit. Dat was al een hele stap, want de VU ligt niet in Amsterdam, maar in Amstelveen. Daarnaast ben ik ook een geboren en getogen Amsterdammer. De schok was dan ook groot toen ik voor mijn promotieonderzoek naar het verre, verre Zuiden afzakte, en in Maastricht terecht kwam. Helaas moet ik bekennen dat sommige vooroordelen over Amsterdammers waar zijn, ik wist namelijk helemaal niets over de geschiedenis van Limburg. Behalve dan dat ze een hoge zuigelingensterfte hadden gekend, want ik had ooit een paper over borstvoeding in de vroege twintigste eeuw geschreven. De Limburgse geschiedenis is echter veel rijker en mooier dan dat. *Het geluk van Limburg* heeft mij een prachtig eerste inkijkje in deze geschiedenis gegeven, wat hard nodig was aangezien mijn onderzoek ook over Limburg ging. Wederom aan de hand van een familiegeschiedenis zocht Marcia Luyten uit hoe de sociaaleconomische ontwikkeling van de provincie zo bijzonder is gelopen. De steenkolenmijn en de katholieke kerk vormden lange tijd de belangrijkste pijlers voor de inwoners van Zuid-Limburg. Hun leven vormde zich hieromheen, boog zich naar de belangen van de mijn, en in ruil daarvoor werden de inwoners ontzorgd. Dit ontzorgen bleek dramatisch toen tegelijkertijd de secularisering intrad - in het geval van Limburg werd vooral de alomvattende positie van de kerk langzaamaan minder - en de mijnen sloten. Plots zat het merendeel van de mensen zonder werk, en ze hadden geen idee hoe ze nu alles weer op de rit moesten krijgen. De sociaaleconomische gevolgen zijn nog altijd te zien. Overigens is dit boek interessant voor zowel Limburgers als niet-Limburgers, want iedereen mag best eens wat meer afweten van dit stukje Nederlandse geschiedenis.

De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen - Bart van Loo

Tot slot wil ik *De Bourgondiërs* noemen, waar ik het afgelopen half jaar voor heb uitgetrokken. Dit omvangrijke werk van Bart van Loo behandelt een stukje ontstaansgeschiedenis van Nederland, hoe langzaamaan de gewesten die later Nederland en België zouden vormen, samen kwamen. Nu ik mij zo veel bezighoud met de negentiende en twintigste eeuw, is een uitstapje naar de late middeleeuwen ook wel eens welkom. Hoewel ik misschien een tiende van de namen die genoemd worden in dit boek zou kunnen reproduceren, leest het vrij gemakkelijk. Het gaat weliswaar voornamelijk om een aantal blanke mannen die elkaar het leven zuur maakten en continu in allerlei intriges verwickeld waren, maar ook dat is af en toe fascinerend om te bestuderen. Het gekonkel, het gepronk en de soms zeer bewuste presentatie van de eigen persoon geven een inkijkje in het leven van de Bourgondische voorvaderen, en de problemen waarmee zij zich geconfronteerd zagen. Bart van Loo is een absoluut meesterverteller die de geschiedenis van deze mannen tot leven brengt en zo toch af

en toe belangrijke thema's en ontwikkelingen aanstipt. Voor degenen die niet een half jaar bezig willen zijn met het doorwerken van dit toch wel vrij dikke boek, is er gelukkig ook een podcast, die bijna net zo leuk is.

In deze rubriek vertelt een alumnus iets over zijn of haar loopbaan na een studie Geschiedenis in Nijmegen. In dit nummer is het woord aan Marleen Reichgelt (1993), die in 2016 afstudeerde.

Marleen mag dan al enkele jaren haar bachelor Geschiedenis aan de Radboud Universiteit hebben afgerond, maar het historisch vak heeft haar sindsdien niet meer losgelaten en speelt een centrale rol in haar huidige werk. Bijna aansluitend aan het behalen van de Research Master Historical Studies aan de Radboud startte ze daar haar promotieproject over de historische waarde van een collectie missiefoto's. Op 20 juni 2023 om 16.30 zal de openbare verdediging van haar proefschrift *Revisioning Colonial Childhoods* plaatsvinden. Naast deze onderzoeksfunctie werkt Marleen sinds eind 2015 als archivaris en bibliothecaris bij het Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven in Sint Agatha waar zij ook een stage heeft gevolgd.

Het zaadje voor haar liefde voor historisch onderzoek is geplant tijdens haar tweede jaar van de Geschiedenis bachelor. 'Onder begeleiding van Geertje Mak deden we onderzoek in het Regionaal Archief Nijmegen naar prostitutie in Nijmegen in de negentiende eeuw. Zij moedigde ons aan om de verschillende stappen van het onderzoek – zoals de oriëntatie in het archief, het verzamelen en analyseren van bronnen en het formuleren van de onderzoeksvraag – zo autonoom mogelijk te ondernemen.' Omdat ze tijdens dit onderzoek zelf haar weg mocht vinden in deze stappen van het historisch vak leerde ze in korte tijd veel nieuwe dingen. Op deze manier maakte ze kennis met de enorme rijkdom dat het archief te bieden had en de eindeloze manieren om dit materiaal te bevragen en te analyseren.

Haar fascinatie voor archiefmateriaal is dan ook niet alleen uitgegroeid tot een carrière als promovendus binnen de historisch onderzoek tak van sport. Marleen neemt nu ook enkele cursussen binnen de opleiding Geschiedenis aan de Radboud voor haar rekening. Hiermee probeert ze op haar beurt studenten op dezelfde manier te enthousiasmeren voor het vak. De dingen waar ze tijdens haar studie baat bij heeft gehad en haar als student hebben gemotiveerd, laat ze terugkomen in haar lessen: 'Ik zet me ervoor in om studenten zo vroeg en veel mogelijk

met primaire bronnen in aanraking te laten komen en ik probeer studenten te wijzen op de mogelijkheden voor archiefonderzoek in Nijmegen en omgeving. Bovendien spoor ik studenten aan om zelfstandig vorm te geven aan de opdrachten en onderzoeken die ze tijdens de opleiding verrichten.'

Marleen houdt zich ook bezig met de praktische kant van archiefmateriaal bij haar werk in het Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven. 'We hebben kilometers aan heel rijk archief, en het is altijd verrassend en inspirerend wat je tegenkomt. Het mooiste vind ik de vele persoonlijke bronnen van religieuzen en de mensen waarmee zij werkten, zoals brieven, dagboeken, foto's, maar bijvoorbeeld ook honderd jaar oude kindertekeningen of -werkstukjes. Het werk is heel hands-on. Omdat het een kleine organisatie is, zijn de werkzaamheden divers en mag ik over veel zaken meedenken zoals bijvoorbeeld hoe we de collectie zo goed mogelijk voor verschillende doelgroepen kunnen ontsluiten.'

De oplettende lezer is het misschien opgevallen dat Marleens studienwerkloopbaan zich, naast Sint Agatha, tot nu toe vooral hebben geconcentreerd in de Waalstad. Gecharmeerd door de aandacht voor studenten en collegialiteit tussen docenten én studenten bij de Radboud Universiteit beschrijft Marleen zich dan ook als 'redelijk honkvast'. Tijdens haar studie heeft ze met enkele cursussen een uitstapje gemaakt naar de Universiteit Leiden – 'zo volgde ik in Leiden bijvoorbeeld de vakken over internationale geschiedenis buiten Europa die ik in Nijmegen destijds miste'. In de Nijmeegse bachelor vond Marleen daarentegen juist wel die vrijheid om dit soort uitstapjes te maken: 'In de aandacht voor studenten springt onze opleiding er wat mij betreft bovenuit. De studie geschiedenis aan de Radboud Universiteit stimuleert je in mijn ervaring om je in brede zin te ontplooiën, en biedt veel mogelijkheden voor de persoonlijke interesses en capaciteiten van de studenten.'

Dit merkte Marleen tijdens haar studie onder andere aan de aanmoediging vanuit docenten om ook eens over de grenzen van het historisch vak te kijken. 'Dit deden ze door bijvoorbeeld door gastsprekers uit te nodigen uit vakgebieden zoals museumstudies, taal- en cultuurstudies en antropologie. Zo heb ik ooit een heel inspirerend gastcollege van antropoloog Amade M'charek gehad bij het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) in Den Bosch.' Daarnaast was er, met name in jaar twee en drie van de bachelor en vervolgens haar master, veel ruimte om ook te proeven van andere werkvormen dan enkel academische papers. Zo leerden ze bijvoorbeeld hoe ze historische kennis en vaardigheden tot een Wikipedia-pagina konden omvormen of tot een tentoonstelling konden maken. 'Hoewel ik het heel spannend vond', zo reflecteert Marleen, 'was daarnaast het presenteren voor een breed publiek ook heel leuk.'

De persoonlijke aandacht voor studenten ervoer Marleen in het bijzonder bij haar mentor en eerste werkgroep docent Nathalie de Haan, waar ze nog altijd warme herinneringen aan heeft: 'Zij begeleidde ons

niet alleen bekwaam en toegewijd in het maken van onze eerste stappen als jongbakken studenten geschiedenis, maar ze had ook oog voor onze vorming als jongvolwassen mensen. Zo kwam dat in Natalies lessen naar voren door de aandacht voor hoe wij als studenten op respectvolle wijze met elkaar konden discussiëren, maar konden we ook bij haar terecht wanneer wij persoonlijk ergens mee worstelden.'

De beginnende affiniteit met het historisch archief uit haar bachelor heeft na haar tijd als Nijmeegse Geschiedenisstudent dus uit kunnen groeien tot een loopbaan waarin ze zowel met de praktische kant alsook de theoretische kant van het historisch materiaal kan werken. 'Als onderzoeker aan de Radboud lees ik over en leer ik van inspirerende onderzoekers. Daarnaast kan ik deelnemen aan ingewikkelde, maar belangrijke discussies over het verleden en onze omgang daarmee - bijvoorbeeld wat betreft het breder toegankelijk maken van koloniale broncollecties. Als medewerker van het Erfgoedcentrum denk ik daarentegen juist na over de ontsluiting van hun erfgoed.' Een combinatie van functies, waar geschiedenis een grote rol in speelt, die Marleen als ideaal omschrijft. 'Ik voel me bevoorrecht dat ik me elke dag met het verleden mag bezighouden.'

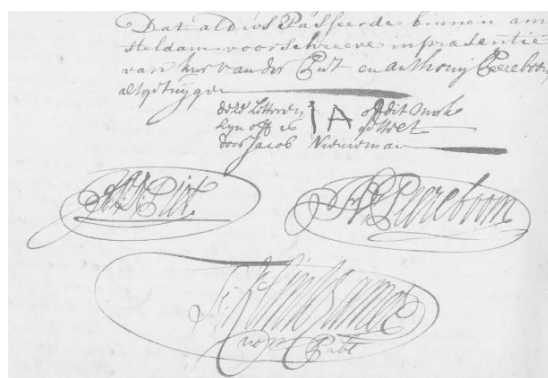

Een bijzondere ontdekking in Stadsarchief Amsterdam

Notariële akten over slavenschip 't Gezegende Suikerriet

Jessica den Oudsten en Ramona Negrón

Op 27 april 1746 verscheen de 36-jarige matroos Jacob Nieuwman bij de Amsterdamse notaris Fredrik Klinkhamer (1709-1757). Nieuwman legde een verklaring af over de reis die hij had gemaakt aan boord van slavenschip 't Gezegende Suikerriet tussen 1743 en 1745. De reis verliep dramatisch en er waren maar liefst drie kapiteins nodig om de reis te voltooien. De verklaring die Nieuwman aflegde was in opdracht van een van deze kapiteins: Dirk van den Bergh (1709-vóór 1772).¹ De akte is onderdeel van een aantal notariële akten die allemaal over slavenschip 't Gezegende Suikerriet gaan en recent zijn gedigitaliseerd en geïndexeerd (afbeelding 1).

Afbeelding 1. Handtekening van Jacob Nieuwman. Bron: SAA, 5075, inv.nr. 11697, akte 135, 27 april 1746.

In 2016 is het Stadsarchief Amsterdam (SAA) het project 'Alle Amsterdamse Akten' (AAA) gestart, waarbij het notariële archief wordt gedigitaliseerd en geïndexeerd met de hulp van inmiddels meer dan 1300 vrijwilligers. Op het moment van schrijven zijn er al ruim 700.000 notariële akten geïndexeerd, resulterend in meer dan 3,6 miljoen persoonsnamen in de index van het SAA.² Deze aantallen groeien nog iedere dag: via het

1 Stadsarchief Amsterdam (SAA), 5075, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, inv.nr. 11697, akte 135, 27 april 1746.

2 SAA, 'Indexen', via: <https://archief.amsterdam/indexen/persons> (geraadpleegd 19

platform VeleHanden.nl kan iedereen meehelpen om dit enorme archief online toegankelijk te maken.³

In de zomer van 2020 stuitte we ieder afzonderlijk tijdens ons werk voor AAA op een akte over slavenchip 't Gezegende Suikerriet. Het waren zogenaamde scheepsverklaringen, notariële akten waarin een deel van de bemanning van een schip verslag deed over de reis die ze hadden gemaakt. Scheepsverklaringen werden voornamelijk afgelegd wanneer er iets mis was gegaan gedurende de reis op zee. Denk hierbij aan schade aan het schip of de lading door storm op zee of kapingen in tijden van oorlog. Scheepsverklaringen uit het notariële archief zijn belangrijke bronnen, omdat ze, anders dan contracten, laten zien hoe het er werkelijk aan toeging aan boord van een zeventiende- en achttiende-eeuws schip.

Met name voor de slavenhandel bieden scheepsverklaringen nieuwe informatie, omdat ze inzicht geven in de situatie aan boord van slavenscheepen. Met uitzondering van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC), zijn archieven van (private) slavenhandelaren grotendeels verloren gegaan. Hierdoor zijn er nog veel aspecten van het Nederlandse slavernijverleden onduidelijk. Door de indexering van het Amsterdamse notariële archief is er de laatste jaren echter steeds meer informatie naar boven gekomen over de Nederlandse slavenhandel. Het verhaal van slavenchip 't Gezegende Suikerriet is een voorbeeld van de grote hoeveelheid informatie over dit onderwerp dat eeuwenlang in het archief verborgen zat.

Jochem Matthijs Smitt en slavenchip 't Gezegende Suikerriet

Tot de jaren 1730 had de West-Indische Compagnie (WIC) het monopolie op de slavenhandel. Dit hield in dat alleen de WIC slavenscheepen mocht uitreden voor de trans-Atlantische slavenhandel. Andere kooplieden in de Nederlandse Republiek hadden ook interesse in de slavenhandel en oefenden druk uit op de openstelling van de markt. Dit was een van de redenen dat de WIC vanaf het jaar 1730 stapsgewijs haar monopolies op de slavenhandel opgaf, wat betekende dat alle geïnteresseerde kooplieden vanaf dat moment een slavenchip konden uitreden voor trans-Atlantische slavenhandel.⁴

Onder de geïnteresseerden was ook de uit Hamburg afkomstige koopman Jochem Matthijs Smitt († 1756). Ergens begin jaren twintig van de achttiende eeuw was hij samen met zijn vrouw Sophia Catharina Plat-

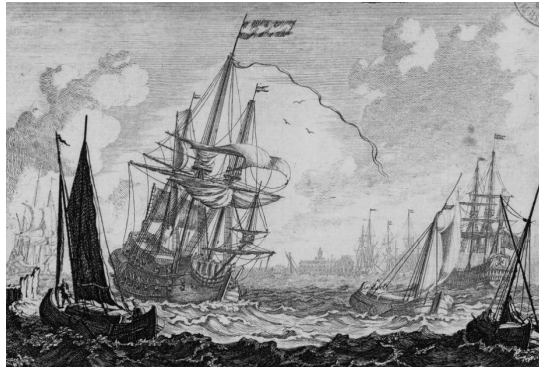
januari 2023).

3 Vele Handen, 'Alle Amsterdamse Akten', via: https://velehanden.nl/projecten/bekijk/details/project/amsterdam_notarieel_2 (geraadpleegd 19 januari 2023).

4 Ramona Negrón en Jessica den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt* (Zutphen 2022) 18-23.

en († 1760) naar Amsterdam geëmigreerd, waar hij een bedrijf opzette dat handelde op Suriname. Hij was boekhouder van koopvaardijochepen en handelde voornamelijk in suiker, koffie en cacao.

Op het moment dat de slavenhandel werd opengesteld had Jochem Matthijs, doordat hij boekhouder was en handelde op Suriname, al een uitgebreid netwerk waar hij op kon voortbouwen. Het slavenschip 't Gezegende Suikerriet was een van de eerste slavenscheperen die Jochem Matthijs uitreedde. Het schip vertrok in 1743 uit Amsterdam en aan boord waren naast matroos Nieuwman nog een dertigtal andere bemanningsleden. Aan de kust van West-Afrika ging het mis. Kapitein Jan Daniel Schrijver (ca. 1711-1744) verdronk, waardoor opperstuurman Van den Bergh kapitein werd. Van den Bergh was verantwoordelijk voor de mishandeling van slaafgemaakte mensen aan boord van het schip. Zo liet hij een vrouw, nadat ze zich met olie uit een lamp zou hebben ingesmeerd, zo hard slaan dat ze 'menschelijker wijze daarvan gestorven' was.⁵

Afbeelding 2. Het IJ in Amsterdam, omtrent het Oost-Indisch Huis. Pieter Schenk (1660-1713), ca. 1710. Bron: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

In februari 1745 kwam 't Gezegende Suikerriet met ongeveer driehonderd slaafgemaakte mensen aan in Suriname. Een aantal aandeelhouders van het schip, die zich in Suriname bevond, ontsloeg kapitein Van den Bergh, mede omdat hij inmiddels ook werd verdacht van stelen en van mishandeling van een bemanningslid. Er werd weer een nieuwe kapitein aangesteld. Deze derde kapitein, Jonas Rust († 1751) voer met het schip en de bemanningsleden terug naar Amsterdam. In Amsterdam begon een jarenlange rechtszaak waarbij Van den Bergh eiste dat zijn gage werd uitbetaald. Jochem Matthijs weigerde dit, aangezien het verlies van mensenslevens voor hem een verlies van omzet betekende. Zowel in opdracht

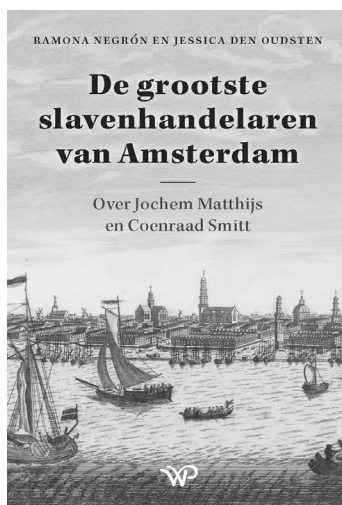
5 SAA, 5075, inv.nr. 10372, akte 1267, 16 juli 1745; SAA, 5075, inv.nr. 10372, akte 1292, 20 juli 1745.

van Jochem Matthijs als van Dirk van den Bergh werden notariële akten opgesteld: de akten die nu, bijna driehonderd jaar later, weer in het archief gevonden zijn. Jacob Nieuwman was een van de matrozen die op verzoek van Van den Bergh een verklaring aflegde bij notaris Klinkhamer. Nieuwman keerde niet terug in dienst van Jochem Matthijs. Enkele maanden na aankomst van 't Gezegende Suikerriet vertrok hij op een koopvaardij-schip voor een reis naar Lissabon.

Ondanks de dramatisch verlopen reis van slavenschip 't Gezegende Suikerriet' ging Jochem Matthijs Smitt door met de slavenhandel. In 1750 kwam zijn zoon Coenraad Smitt (1727-1779) bij de firma, waardoor de naam van de firma officieel veranderde in 'Jochem Matthijs en Coenraad Smitt'. In 1776 vertrok het laatste slavenschip van de Smitts. In totaal waren ze verantwoordelijk voor 42 reizen en werden op hun schepen tussen

de 11.000 en 13.000 slaafgemaakte mensen getransporteerd. Dit maakt hen de grootste private slavenhandelaren van Amsterdam.

Door de digitalisering en indexering van het notariële archief van Amsterdam zijn niet alleen de Smitts bekend geworden, maar komt er ook steeds meer inzicht in de private slavenhandel van Amsterdam in het algemeen. Dit zal naar verwachting de komende jaren alleen maar toemenen, want in het rijke notariële archief liggen nog veel meer documenten die betrekking hebben op slavernij en de slavenhandel.

Afbeelding 3. Cover van het boek van Ramona Negrón en Jessica den Oudsten, *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam*. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt (*Zutphen: Walburg Pers, 2022*).

De voormoeders. Een verborgen Nederlands-Indische familiegeschiedenis lijkt op het eerste gezicht een aflevering van *Verborgen Verleden* in boekvorm, maar dit werk van Suze Zijlstra biedt meer dan simpelweg een meeslepend verhaal.

In het boek neemt Suze Zijlstra de lezer mee op een zoektocht naar kennis over het leven van Aziatische en Euraziatische vrouwen in het gebied van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) op Makassar en voormalig Nederlands-Indië. Haar eigen voormoeders vormen de rode draad in het werk, langs een stamlijn die terug in de tijd strekt tot rond het jaar 1700. Daar, wel tien generaties terug, begint het eerste hoofdstuk met een onbekende voormoeder. Dit is tekenend voor één van de problemen in de historiografie die Zijlstra aan de kaak wil stellen. Doordat er relatief weinig primaire bronnen over vrouwen in de kolonie bewaard zijn gebleven, is er ook minder aandacht voor vrouwen in de koloniale geschiedenis. Onterecht, want waar het archiefmateriaal zwijgt, zijn de gaten in het verhaal van deze vrouwen op te vullen met onderbouwing op basis van historisch onderzoek, zoals Zijlstra laat zien. Zo kunnen we toch een volledig beeld krijgen van het koloniale verleden. En door de levenswandel van Aziatische en Euraziatische vrouwen na te gaan, kunnen we ook het leven in de kolonie beter begrijpen, zoals Zijlstra beargumenteert.¹

Niet alleen is er te weinig aandacht voor vrouwen in deze geschiedenis, de Euraziatische geschiedenis van de kolonie lijkt überhaupt verzwegen en vergeten in Nederland. In ieder geval maakt het geen volwaardig deel uit van de Nederlandse geschiedenis zoals deze op scholen onderwezen wordt. Om dat te veranderen besloot Zijlstra niet langer vanaf de zijlijn toe te kijken, maar aandacht voor het onderwerp te vragen aan de hand van haar eigen familiegeschiedenis. In academisch opzicht lijkt het presenteren van een familiegeschiedenis misschien een bijzondere keuze, want kun je je wel met voldoende historische afstand verhouden tot dit persoonlijke familieverleden om een objectief historisch werk neer

1 Suze Zijlstra, 'De wereld van de VOC en de vergeten Aziatische vrouwen,' Over de Muur (21-11-2017) <<https://overdemuur.org/de-wereld-van-de-voc-en-de-vergeten-aziatische-vrouwen/>> [laatst gezien 13-02-2023].

te zetten? Hier is het een en ander tegenin te brengen.

Alle verhalen in het boek zijn gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek naar testamenten, doopregisters en huwelijksakten. In latere hoofdstukken maakt Zijlstra ook gebruik van krantenberichten, foto's, receptenboekjes en de *oral history interviews* met haar oma, die Zijlstra opgenomen heeft ten tijde van haar studie Geschiedenis. Met behulp van digitale ontsluiting bleek Zijlstra toch voormoeders op te kunnen sporen in het VOC-archief. Sterker nog, tegen de verwachting in treden sommige voormoeders zelfs handelend op in de VOC-stukken. Zo spant de Euraziatische voormoeder Jacoba van Happon in de 18e eeuw een rechtszaak aan tegen een schuldeiser en komt zij op voor de belangen van haar zoon, zoals blijkt uit de archieven van de weesmeesters.

Wanneer de bronnen echter zwijgen, is Zijlstra de eerste die de lezer daarop zal wijzen. In ieder hoofdstuk benoemt zij duidelijk wat zij wel en niet heeft kunnen vinden. Dit vult zij vervolgens aan met de meest waarschijnlijkste vormen die het leven van een vrouw in de kolonie gehad zou kunnen hebben op basis van de meest recente historische literatuur over het onderwerp.² Zijlstra contextualiseert en reconstrueert het leven van haar voormoeders en haalt vergelijkbare voorbeelden aan. Hierdoor kan toch een beeld geschetst worden, al zij het met een duidelijke slag om de arm. Op die manier kunnen de verhalen over de vrouwen toch vorm krijgen, zonder aan de hand van de vrouwen overwegend de levenswandel van de mannen op te tekenen – zoals zo vaak gebeurt wanneer er over het leven van de vrouw in kwestie weinig bekend is.³

Wat verder opvalt aan het boek is de openheid van Zijlstra over haar persoonlijke reis. Zij deelt haar eigen ervaringen, gevoelens en motivaties, waarop zij met een analytische blik reflecteert. Ook deze aspecten zijn onderdeel van de keuzes die een historicus maakt in het construeren van verhalen.⁴ De lezer krijgt zo een kijkje in de keuken van een historicus op diens onderzoekstocht naar de geschiedenis. Zijlstra vertelt bijvoorbeeld over een mislukte zoekactie naar de naam Tay – het bleek Fay. Deze transparantie draagt tegelijkertijd bij aan de verantwoording

2 Bijvoorbeeld Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2009).

3 Uit het literatuuronderzoek dat ik deed voor mijn scriptie (Regentes in een “Stadhouderloos” tijdperk. Hoe stadhoudersvrouw Maria Louise van Hessen-Kassel in 1711 en 1723 de dynastieke en politieke belangen van het Huis Nassau-Dietz verdedigde. <<https://hdl.handle.net/1887/3209525>>) blijkt dat historici van de achttiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw biografieën over deze vrouw weten te vullen met details over haar man.

4 Herman Paul, *Als het verleden trekt. Kernthema's in de geschiedfilosofie* (Den Haag 2014) 45–46.

van het werk.

Bovendien is het maar de vraag of (affectieve) historische afstand een noodzakelijke voorwaarde is voor een goed onderbouwd historisch werk. Een familiegeschiedenis vormt een goed uitgangspunt voor verdieping in minder bekende geschiedenissen. Juist een familiegeschiedenis biedt zo mogelijkheden om microgeschiedenissen te verbinden met de politieke, economische en sociale context van het grote geheel. Zijlstra begint elk hoofdstuk met een stukje historiografie, waarin zij Indonesische geschiedenis en VOC-achtergronden verhaalt die voor mij tot nog toe onbekend gebleven waren – en ik vraag mij af waarom. Denk aan de onderwerping van Makassar door de VOC, de sociale structuur van de samenleving rond Fort Vlaardingen en de oorlog tussen de VOC en het bondgenootschap van de Wajorezen en het rijk Gowa.

De persoonlijke insteek van Zijlstra leidt juist ook tot maatschappelijk relevante vragen die een breder publiek aanspreken. Vragen als: waar kom je vandaan? Waar hoor je thuis? Welke verhalen doen ertoe? Hoe hebben deze hun doorwerking? Hoe moeten we de verhalen beschouwen, met afstand of met een oordeel? Wat zijn de maatschappelijke implicaties van kolonialisme? Waar is er sprake van medeplichtigheid aan kolonialisme? Hoe verhoud je je tot een geschiedenis van zowel slachtoffers van koloniale machtsverhoudingen als handelaren in tot slaaf gemaakte mensen? Met deze vragen worstelt Zijlstra ook en zij doet verslag van haar overwegingen hierin.

Soms vervaagt hierdoor de grens tussen het heden en het verleden, bijvoorbeeld wanneer Zijlstra emoties aanvult. Exacte emoties zullen immers zonder precieze beschrijving haast onmogelijk te achterhalen zijn. Daarbij sijpelt soms ook een moderne visie door, in vragende vorm weliswaar vaak nog, maar toch een oordeel dat meer duiding geeft aan onze waarden in het heden dan in het verleden. Zo vraagt Zijlstra zich af of, en in hoeverre, Jacoba van Happon spijt heeft gehad van het bezitten van andere mensen, al vermoedt ze van niet. Ook haar gedachtegangen over het kindhuwelijk van haar voormoeder Jacomina Fay stelt zij aan de lezer tentoon. De geschiedenis van haar voormoeders vertelt zij dan ook vanuit haar eigen perspectief, in ik-vorm.

Al met al slaagt Suze Zijlstra erin een nieuw licht te werpen op het koloniale verleden van de VOC en Nederlanders in voormalig Nederlands-Indië. Daarbij weet zij problemen met primaire bronnen over vrouwen inzichtelijk te maken en grotendeels te omzeilen. *De voormoeders* is niet alleen een aanrader om te lezen voor eenieder die zich wil verdiepen in een familiegeschiedenis, Nederlandse koloniale geschiedenis of vrouwengeschiedenis, maar ook een werk dat door haar vernieuwende constructie aan de hand van bronnen- en literatuuronderzoek, een blik op een verzwegen en vergeten verleden biedt. Daarmee wijst het werk ook de weg naar nieuwe perspectieven voor historisch onderzoek.

Publicaties

Olivier Hekster, *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC – AD 565)* (Cambridge 2022).

Nathalie de Haan & Kurt Wallat, *Die Zentralthermen (Terme Centrali) in Pompeji. Archäologie eines Bauprojektes* (Rome 2023).

Miriam Groen-Vallinga, *Work and Labour in the Cities of Roman Italy* (Liverpool 2022).

Hugo de Schepper, 'A latere principis u de su theniente general'. *De regering-sraden naast landsheren en landvoogden in de Habsburgse Nederlanden. Leden, instellingen en algemene politiek, 1577/1580-1609*. Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten – Nieuwe Reeks Verhandelingen nr. 38 (Brussel en Leuven 2023).

Hugo de Schepper, 'La Justice Extraordinaire du duc d'Albe aux Pays-Bas' in: Laurence Delobette en Jean-Marie Yante eds., 'S'en retournant des Flandres, il alloit à Besançon'. *Mélanges offerts à Paul Delsalle* (Besançon en Vy-lès-Filain 2022) 59-66.

Promotie

Op donderdag 20 april heeft Luc Bulten met succes zijn proefschrift *Reconsidering Colonial Registration. Social Histories of Lives, Land, and Labour in Eighteenth-Century Sri Lanka* verdedigd. Deze is online in te zien op: <https://books.ipskampprinting.nl/thesis/588265-Bulten/>

Lezingen

Afgelopen 27 februari stond promovendus Paul Reef (Politieke Geschiedenis) in Tivoli Vredenburg te Utrecht voor een theaterlezing over protesten rond grote sportevenementen als het WK Voetbal in Qatar. Samen met Sandra Meeuwsen (Erasmus Universiteit) en John Graat (chef sport *Trouw*) ging hij in *The Olympolitics* in op de spanning tussen sport en politiek.

Ancient World Dag

Onderzoeksgroep The Ancient World organiseert op vrijdag 2 juni een Ancient World dag van 13-17u, allen welkom. Graag aanmelden via miriam.groen-vallinga@ru.nl.

Onderzoeksproject

Jan Bant is in januari begonnen aan zijn promotie bij de Radboud Universiteit. Zijn PhD positie maakt deel uit van een breder onderzoeksproject, *Re/Presenting Europe*. Dit is een researchproject van de NWA dat Europese en Nederlandse geschiedenis bestudeert op een manier waarop migratie en (post)kolonialisme centraal staan. Binnen dit project zijn veel universiteiten (RU, UU, UvA, EUR, UL, UoC) betrokken en ook zeer veel maatschappelijke partners. Binnen de Radboud Universiteit zijn Jaap Verheul en Harm Kaal ook betrokken bij dit project. Ze kijken naar de sociale en culturele geschiedenis van sport, met bijzondere aandacht voor representatie, belonging, en identiteitsvorming. Onlangs waren Jaap Verheul en Jan op Curaçao om te overleggen met de universiteit en maatschappelijke partners aldaar.

Artikelen

Mensenrechten buitenspel?

Paul Reef is promovendus Politieke en Sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn proefschrift analyseert de geschiedenis van internationaal protest rond megasportevenementen, waarover hij publiceerde in o.a. Tijdschrift voor Geschiedenis, The Routledge Handbook on Mega-Sporting Events and Human Rights, De Clingendael Spectator en Nog Meer wereldgeschiedenis van Nederland. Ook verschijnt hij regelmatig in de media om protest en politiek rond sporttoernooien te duiden. Zijn andere onderzoekinteresses zijn de geschiedenis van Rusland en Oost-Europa, milieugeschiedenis en internationale organisaties.

Vloeistof in vroegmoderne visuele cultuur

Marte Sophie Meessen is promovenda kunstgeschiedenis bij het Radboud Institute for Culture and History (RICH) aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Daarnaast werkt ze sinds 2018 aan projecten voor het Rijksmuseum Amsterdam. Momenteel is ze ook ad interim conservator oude kunst bij Museum de Lakenhal in Leiden.

Zo oud als de weg naar Gades

Sven Betjes is onderzoeker en docent bij Oude Geschiedenis en coördinator van het onderzoeksprogramma Anchoring Innovation. Hij is gepromoveerd op de iconografische ontwikkeling van de munten van Romeinse keizers, maar richt zich momenteel op de culturele betekenis van Romeinse wegebouw.

Racisme in het voetbal 1980-2000

Mustapha Esadik is neerlandicus en hogeschooldocent journalistiek aan het Instituut voor Media van de Hogeschool Utrecht. Hij werkte als journalist voor programma's als het NOS Journaal, EenVandaag en Eurosport, maar richt zich momenteel op onderzoek naar de manier waarop media betekenis geven aan nationale identiteit en nationale binding wanneer jonge voetballers van voetbalnationaliteit wisselen.

Vaste rubrieken

Boeken top 5

Mayra Murkens is post-doctoraal onderzoeker bij de Radboud Group for Historical Demography and Family History. Zij doet onderzoek naar doodsoorzaken-specifieke sterfte in Amsterdam binnen het project van Angélique Janssens 'Lifting the burden of disease. Modernisering van gezondheid in Nederland: Amsterdam 1854-1940'. Hiervoor deed zij haar promotieonderzoek naar de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse Maastrichtse sterfte, aan de Universiteit Maastricht. Haar expertise bevindt zich vooral op het snijvlak van de historische demografie en medische geschiedenis. Naast haar onderzoek geeft zij een klein aantal vakken vanuit ESDG en begeleidt ze bachelorscripties.

Uit het archief

Ramona Negrón is promovendus aan Universiteit Leiden waar ze onderzoek doet naar de zeventiende-eeuwse familie Coymans en diens exploitatie van het Spaanse rijk. Daarnaast is ze werkzaam als datacurator bij Stadsarchief Amsterdam en redacteur bij Holland Historisch Tijdschrift. Ze is gespecialiseerd in koloniale, maritieme en slavernijgeschiedenis van de vroegmoderne tijd. Ze is coauteur van het boek *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam*. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt.

Jessica den Oudsten is promovendus bij de Radboud Universiteit en gast-onderzoeker bij het Huygens Instituut waar ze onderzoek doet naar de sociale mobiliteit van de nakomelingen van immigranten in Amsterdam tussen 1660 en 1811. Daarnaast is ze datacurator bij Stadsarchief Amsterdam. Ze is gespecialiseerd in vroegmoderne maritieme geschiedenis en migratiegeschiedenis. Ze is coauteur van het boek *De grootste slavenhandelaren van Amsterdam*. Over Jochem Matthijs en Coenraad Smitt.

Recensie

Tessa Ridder kwam in 2021 naar de Radboud Universiteit Nijmegen en volgt daar momenteel de master Geschiedenis en Actualiteit. Ze liep stage bij het NTR-televisieprogramma *Verborgene Verleden* en heeft een brede interesse in verhalen uit de Nederlandse geschiedenis, vrouwengeschiedenis en de constructie van het verleden